

Tu'un savi Yuku Ñu'un xi'in Ñu'un Ndivi Lo'o Ñuu Kuachi • Mixteco de la Montaña y de la Costa Chica de Guerrero

*Ña kúu ta yíyo yatin xi'in tu'un savi
Vivencias y sucesos cercanos en lengua mixteca*

2008

Tu'un savi Yuku Ñu'un xi'in Ñu'un Ndivi Lo'o Ñuu Kuachi • Mixteco de la Montaña y de la Costa Chica de Guerrero

*Ña kúu ta yíyo yatin xi'in tu'un savi
Vivencias y sucesos cercanos en lengua mixteca*

Ña kúu ta yíyo yatin xi'in tu'un savi (Vivencias y sucesos cercanos en lengua mixteca) fue elaborado por la Dirección General de Educación Indígena, perteneciente a la Subsecretaría de Educación Básica de la Secretaría de Educación Pública.

La SEP agradece la participación de los responsables de educación indígena en las entidades, jefes de departamento, jefes de zona, supervisores escolares, integrantes de mesas técnicas y de comisiones dictaminadoras; de directores, docentes y autoridades administrativas; y, especialmente, de los padres y las madres de los niños y las niñas indígenas, a quienes va dirigido este libro.

Secretaría de Educación Pública

Josefina Vázquez Mota

Subsecretario de Educación Básica

José Fernando González Sánchez

Directora General de Educación Indígena

Rosalinda Morales Garza

Edición

Dirección de Apoyos Educativos

Coordinación editorial

Marco Julio Linares

Guadalupe Ambríz Rivera

Cuidado de la edición

Ángela Morales Vera y Claudio Núñez Narváez

Diagramación

Blanca Rodríguez Rodríguez

Texto de la presentación en español

Alejandro Torrecillas G.

Director de Educación Indígena del estado de Guerrero

Antonio Villegas Cruz

Coordinador del proyecto en el estado de Guerrero

Eusebio Godínez Morales

Asesoría lingüística

Vicente Paulino Casiano Franco

Alonso Solano González

Comisión dictaminadora para la selección de los textos en lengua mixteca

Vicente Paulino Casiano Franco

Reymundo S. Villano Maldonado

Plautila Isabel González Guzmán

Agustín Calixto Candia

Martina Gálvez Salazar

Leonardo Constancio Dolores

Angelina Reyes Galindo

Natalia Saavedra Castro

Hermelindo Candia Solano

Mesa técnica

Marcelino Moreno Vitervo

Bruno Aguilar Torres

Emilio Maldonado Vitervo

Validación de los textos en lengua mixteca

Alonso Solano González

Reymundo S. Villano Maldonado

ISBN en trámite

Primera edición, 2008

Impreso en México

Distribución gratuita/Prohibida su venta

D. R. © Secretaría de Educación Pública, 2008

Argentina, núm. 28, Centro,
06020, México, D. F.

Reconocimiento especial al trabajo de **Manuel Monroy García**, quien con sus ilustraciones para portada e interiores pintó color a las palabras de las niñas y los niños, autores del presente libro.

Yikun tu'un kumi tutu

Índice

Ña ká'an ka'no xa'a tutu yo'o.....	5	Xuxa yi'i.....	26
Presentación.....	7	Yaa.....	26
Tu'un ka'an ndoso/Poesía		Yuku tu limón.....	26
Yita luvi.....	9	Kuñu pilo.....	27
Ndino'on ta savi Ñoo ko'yo kúu i.....	9	Ndakwa yitno tichikun.....	27
Ñá nduvi.....	10	Tio'o yitun tikuaa ndikin.....	27
Si'i e.....	10	Minu nduxi.....	27
Yi'i kúu ña savi.....	11	Tatan va'a sákaa yo nuu ku'vi.....	28
Ñuu i.....	11	Tatan sayi.....	28
Yita nduvi.....	12	Tatan tindaku nii.....	28
Ñá sáaku yo'u.....	13	Tatan ña kata sikuee.....	28
Na ndoto yo.....	14	Yuku nda'a toxi.....	29
Yuku ñu'un.....	15	Yuku ku'vi.....	29
Tu'un ndátu'un nísaa kaa/Descripción		Minu kastilla án manzanilla.....	29
Su'va kana viko Santa Rosa ñuu Kava Tachi.....	16	Soo Tindisin.....	29
Ñuu Yitum coco.....	17	Ña táxi yichi nuu yo/Instructivo	
Ñuu Tichi.....	18	Ña kasava'a yo chikivi.....	30
Ñuu xaa.....	19	Tu'un ndatu'un xa'a yuvi/Biografía	
Ñuu yuu Ndiaa.....	20	Gregorio Solano.....	31
Ñu'un yaa.....	22	Juan Cayetano Lucas.....	32
Ñuu lo'o Guadalupe (Colonia de Guadalupe).....	23	José Francisco Martínez.....	33
Tu'un ndatu'un xa'a na kuu/Narración		Fermín Ortiz Montealegre.....	34
Ña xixi yuku.....	25	Eugenio Pastor Basurto.....	35
Na taxi yichi/Receta		Alejandro González Cortés.....	36
Koo.....	26	Ricardo Espinobarros Pablo.....	37
Ña xaxi ndaa.....	26	Hipólito García Luis.....	38

Ña xini na ñuu yo/Cosmovisión

Ndio'o.....	39
Yita tuyoo.....	39

Tu'un ndatu'un nisaa kuu/Narración histórica

Ñuu yitia ñina (Tiana).....	40
Ñuu Fátima	41
Ñuu Tepango	42
Ña Ñuu Tuxa Kuaan	43
Ñuu Yoso Noni	44
Kandia keei	45
Ñuu Ñu'un yaa.....	46
Ñuu xiki Tundoo.....	47
Ñuu Yoso Ndiva'yu.....	48
Ñuu Nuu Tiaka	49
Ñuu Yitun Coco.....	50

Nuu natava na ña yíyo/Representación teatral

Viko savi.....	51
Nuu tava na ra chiñu	52
Ta lo'o k̄isakui'na, se'e nana María, ve'e chiñu	53
Ñi'na.....	54
Kiti yukú.....	55
Ña xu'vi ñini yo ña yivi	56
Kuachi	58
Ndikoso xi'in papaya	60
Ña kuu ñii ve'e nuu ká'vi na kuachi.....	62

Ña xini yo sana'an yo/Ensayo

Tutu taa yo ña xini yo	65
------------------------------	----

Tu'un ña un kunda ñini/Glosario 68

Ña ká'an ka'no xa'a tutu yo'o

Ndiki kachi un xi'in kivi ña tu'un savi. Ndiki kachi un xi'in ñuu naa ña tu'un savi. A un vasa kunda ñini un kivi ká'an un tu'un mi' un, chi ndivi kúu ña luvi ní ye'e ta ñuu naa luvi ní kaa ta kútaxin yaa ña yo'o kúu kivi ká'an un tu'un mi' un, ndaa ta'an ká'an na ve'e un yiva si'i un, xii, xitan, ta na yiva si'i na xii xitan, ta ndaa ta'an na kúu ta'an tu'un un xi'in tu'un na kán, ta káxin ta ndeé kaa na koo tachi un...

Ña kan kuni ndi kukumii un tutu yo'o, ta nika'yi ña xi'in tu'un savi ña ká'an un ndiki nani ñu'un, tikuii, tachi, yoo ndi'i ña yo'o ndaya'vi, chi luvi ní ye'e ña ta tikuii ndása vixin ta va'a ní kaa ña ndii koo tachi.

Ña ve'e chiñu Ñuu Ko'yo ña Dirección General de Educación Indígena, kasava'a ndi tutu yo'o ta sinakuta'an ndi ña xi'in ña ke'e un, ña ke'e na vali ta'an un, na sána'an yo'o, na yiva si'i un ta na ñuu un; kuni ndi ká'vi un ña, ta kusii ñini ndo kuni ndo ña xi'in na ta'an un, ta na ve'e un, ta saá ndúku ndi nuu un, ña naki'in va'a un ña xini na na'no ñuu un, ña kasava'a un ña ndatu'un un, xa'a chiño xini un ké'e un ñuu un, ta ndatu'un ña xani ñini un. Xi'in tutu ká'an yo xa'an yo'o kuni ndi, nataxi ndi ñinka tutu nda'a un nuu nika'yi tu'un savi ká'an un chi ká'an ndi, ñii, ñii ka'an na Ñuu Ko'yo, xa kumi ña ñii, ñii nuu taku, ña un koo kumi sava ka tu'un, ña ka'an yo xa'a ñinka ña'an. A xani ñini un ña unkoo ka ña kuui a ña kua'a a ña ndi'i.

Ndáa taku kukuu ña yuku xáxi kiti, yitun, nii, tinduyu kua'a ñini, a tikuii mini ndika a xani ñini un ta ñii kama kuti un koo ka taku ta saá

ñii kunda'ya un koo ka taku. Ta saá lo'o kundo'o yo, ta na sándi'i yo xa'a tu'un yo ña ká'an na Ñuu Ko'yo ta ña ká'an na ñinka ñuu yivi.

Ña kan kuva'a tutu yo'o, kua'a ní taku kumi na'na nuu ña, ta kua'a ka taku kumi tu'un savi ká'an un, ña kusii nini un kuni un ña ta sikutu un nduchu nuu un, ta saá ña xini so'o un xi'in taku kúmi tu'un un; ña un ndaño'on tu'un un, ña un ndaño'on tachi ña ta taku ná ka'yi, ña kivi ká'an na ña... Ñii tu'un kúu ña, ña kutaku ña, ña kuvi sána'an yo na ñani ta'an yo, ndíki ká'an sava tu'un Ñuu Ko'yo kivi ña; chi ndi'i yo xini ñu'un kunda ñini, ndaa ña taku ndi'i kúu ña, ña vixin va'a, ta ndaa ña ndi'i kúu ña kuui va'a ta ndaa ña ndi'i ndaa va'a ka ye'e.

Ña kan kua'a ní ña ndatu'un sánaki'in ta'an yo kua'an nuu tutu lo'o yo'o, nika'yi ña xi'in tu'un savi, tu'un ká'an na ñuu savi nuu yíyo un, chi na Ñuu Ko'yo kúu ndi'i yo, ta tu'un yo xi'in ñuu yo kúu ña.

Ká'an ndi xi'in un, ka'vi ta kusii nini un xi'in tutu lo'o yo'o, chi xi'in ñii ña kúsii ñini kuva'a ña, ta nika'yi ña xi'in tu'un yata ña xi' ndatu'un xii xita un xi'in ñu'un, naka'an un ta sána'an un ndi'i ña kúu ndi ñani ta'an un, na ká'an ñinka tu'un Ñuu Ko'yo, ña kuvi ta'an, sákua'a ndi ndatu'un ndi xi'in yoo ta xi'in ñu'un... ña kuvi sákua'an ndi ndiki ka'an ndi kivi tutu kuiko ka'vi "libro"... ta ndiki kachi yo xi'in na xini ta'an xi'in yo "amigo", ta'an kúu ndi'i nuu tu'un Ñuu Ko'yo.

Presentación

¿Cómo se dice “día” en tu lengua? ¿Cómo se dice “noche” en tu idioma? ¿No has sentido que cuando lo dices en tu propia lengua el día es más brillante y las noches más calmadas y bonitas? Esto pasa porque si lo expresas en tu propia lengua es como si tus papás y sus papás, y los abuelos de sus abuelos, y todos tus amigos lo dijeran junto contigo, y entonces es como si sus voces se juntaran con la tuya y las palabras se oyeran más fuertes y más claras...

Por eso hemos querido que tengas este libro, que está escrito con las palabras que se usan en tu lengua para llamar “sol” al sol, “agua” al agua, “aire” al aire y “luna” a la luna, para que esos astros brillen más, el agua refresque más y el aire sea más claro.

En la Dirección General de Educación Indígena hemos elaborado este libro, en el que participaste tú, también tus compañeros, tus profesores, tus papás y las personas de tu comunidad; deseamos que lo leas y lo disfrutes con tus amigos y tu familia; al mismo tiempo, te invitamos a recopilar los saberes de tus mayores, a crear tus propias narraciones, a que nos cuentes lo que haces en tu comunidad y a compartir tus sueños. Con ese material nos gustaría poder entregarte otro libro pensado y escrito en tu propio idioma, porque creemos que cada lengua que se habla en cada región de México es como un color distinto, que no existe en ninguna otra lengua, para nombrar las cosas. ¿Te imaginas que de pronto ya no existiera el verde? ¿O el rojo? ¿O el azul? ¿De qué colores serían el pasto, los árboles, la sangre, las sandías o el agua del mar?

¿Te imaginas si de pronto no existieran los colores y todo se viera igual, sin color? ¡Pues algo así es lo que pasaría si se olvida cualquiera de las lenguas que se hablan en México y en el mundo!

Por eso hemos hecho este libro, lleno del color de los dibujos y más lleno del color de las palabras de tu lengua, para que los disfrutes y te llenes los ojos y los oídos con los matices que hay en tu idioma; para que no se pierdan, para que no se olviden los sonidos y los colores que sabe pintar cuando alguien lo habla... En una palabra, para que sigan vivos y podamos enseñarnos, unos a otros como hermanos, cómo se dicen las cosas en cada lengua de México; porque todos necesitamos saber cuál es el azul más fresco y cuál es el azul más verdoso, y cuál el azul más caribeño.

Por eso hemos recogido muchos relatos en este librito, escritos con las palabras de tu lengua, el idioma de tu región, que también, por ser todos mexicanos, son nuestro idioma y nuestra región.

Te invitamos a que leas y disfrutes este librito, que fue hecho con mucho cariño, y está escrito con las mismas viejas palabras con las que tus abuelos le platicaban al sol, para que las recuerdes, y para que nos las enseñes a nosotros tus hermanos, que hablamos otras lenguas mexicanas, a ver si así también aprendemos a platicar con la luna y con el sol... Para aprender cómo se dice “libro”..., y cómo se dice “amigo”, en todas las lenguas de México.

Tu'un ka'an ndoso

Poesía

Yita luvi

Ñii kivi x̄ini-i yo'o, ta káa ñii yita lo'o káa un,
saa kúu ña x̄ini-i vaxi kua'nu un
ndatun ní yita lo'o xáa x̄ikuu un,
kivi ñixino un ta nándika un, ña xáa un.

Ta ñini nima i
ndee ní kusii
kivi x̄ini-i ndatun ní káa un,
ta mii yita rosa lo'o nandiva kúu un.

Kivi x̄ito i yo'o,
ta'an káa ñii mií tikiva lo'o kaá un
ta kándixa i,
kúu un ñii taku kua'a yita lo'o.

*Angélica Morales Espinobarros
Escuela Ve'e ká'vi sa'ya na Nda'vi
San Antonio, Tlapa, Guerrero*

Ndino'on ta savi Ñoo ko'yo kúu i

Taa, kúu ta ñuu i,
na yo'o ndixa kúu na ñuu i,
na x̄ini kaka kuachi,
ña kivi chíndee ta'an na.

Ka'an kuachi ndo,
ná kúndaa ñini na, ndi yuvi kúu yo,
na x̄ini kaka kuachi kúu yo,
chi yíyo sava na un xiin
kuni mií yo, kúu yo yuvi
kutisin na xini na mií yo.

Ta kuni na sáyi'vi na mií yo
xi'in ña kánita'an na,
ta xá'ni ndikivi na yivi,
kachi ndiva'a ní ñini na.

*Zenaida Vega Vega
El Paraíso, Metlatónoc, Guerrero*

Ñá nduvi

Ya'a ní nduvi un ñá lo'o
ta káa yita kua'a káa un,
nduvi ní nujun un
ta yu'u lo'o un,
unda ta káa ñii yuu taxa lo'o káa ña.

Nduni ní nduchi nujun un
kifi xító i ña,
yoo ka vi kúu ña koo xi'in un
ña kuvi ku'un xi'in i.

Kua'a ní nuu yíta xiyo
ndi yo'o ñá lo'o,
nduvi ka un nuu yita.

*Juventino Prado Moreno
Asesor técnico rural de la zona 036
San Lucas, Metlatónoc, Guerrero*

Si'i e

Xíka na ku'un i nuu un si'i e
te sakan níkaa un nima i kua'an í
si'i kúu e ñe va'a kúni-i naka'an i
te sakúu kivi.

Unda kisin tachi xákan ñini-i ndisaa yichi
náka'an i tu'un ndatan ká'an un,
unda ñii kivi un nándoso i
ni xíká káandu'u i, kundatu un yi'i si'i e.

Náka'an i xa'a un sakuu kivi
va'a ní kuni e tuku nakita'an e
te sakan ní xíká káandu'u yu
un mándoso yo unda ñii kivi.

Unda ñii kivi un ni'in yu,
ñii si'i e ñá va'a, ñá luvi, ta'an yo'o;
te sakan, un koo kivi nandoso yu xa'a un
sakuu kivi náka'an yu xa'a un.

*Rodolfo García
Escuela Primaria Bilingüe Plan de Iguala
Ojo de Agua, Ayutla, Guerrero*

Yi'i kúu ña savi

Yi'i kúu ñá savi ndino'on
Yi'i kúu ñá savi yiku sikun,
kúu i ña savi xi'in nima i
kaku i nuu ñu'un latun yo'o
ta ká'an i ña ndinu'un ñini-i.

Xíta ndaa i ñuu i ña kusii ñini-i,
ta kúu xító ndaa saá yuku ño'on
saa kíxa i ta un vasa kísin ñini-i
ta xi'in ña xíta i ndátu'un i ña ndo'o i.

Ká'an na xi'in i, kúu i ñá naa nuu,
so va'a va kuni-i chi kúsii ñini-i
chi un koo kúu i ña sinda'vi yivi
ndisaa kivi yíyo va'a ñiñi-i.

Na ta'an yo, na ndino'on xa ndóo Ñuu Ko'yo
ñii ñá numita'an, nataxi yo nda'a ta'an yo,
saa chi ñii ta'an yo, ñii ní va kúu yo,
unda ñii kivi un nínodoso yo xa'a ta'an yo.

*Reyna Ramírez Saavedra
Escuela Lázaro Cárdenas
San Francisco Xochapa, Alcozauca, Guerrero*

Ñuu i

Nuu xíka xata yukú
tuvi ndú'u ñuu ndani yo'o
na yivi nda'vi sakan te va'a ní kíchiñu na
te sakan va'a ya'a níma na.

Yá'a ní yíyo ná ña'an ndatun
sakúu na va'a ya'a chiñu na,
xikuaa te kuni un na
káva na ndei te xáa na xiyo.

Ñuu ndani yo'o ama ka vi kuni-i yo'o,
vitin ña ndú'u xíká i níka'an i yo'o
te xitu vi an yu'u nuu tikuií un,
te ta'an lulu yu xi sásiki yu xi'in un.

Vaxi ñii kivi na ndiko i
te kundiaa i yo'o te sánia'an i yo'o
te yivi va'a na nduu i
ñuu xini nikaku i.

*Florinda Ángel Vázquez
Escuela Primaria Nicolás Bravo
Chocalapa, Ayutla de los Libres, Guerrero*

Yita nduvi

Yita kua'a nduvi ní un,
xinisii ní yu yo'o
xe'e yikan ñii to too lo'o,
yá'a i ndá yíyo un,
nda kusii ñini-i, ña xini tiki-i yo'o.

Ta sava unda kuvi kuni yu nuu un,
chi tachi káva nuu un
un xiin ña saña ña kuni-i yo'o,
ñakán kutati ní ñini yu.

Ndi ña nduvi ni káa un,
kuni ní yu kuni yu yo'o,
nuu kua'a lo'o un,
ndi tachi, un saña vi ña kuni yu yo'o,
kachi kúni ña yo'o, ta'an kúni yu yo'o.

Kuni ní yu kukuu ña yuvi,
ña ndatu'un un xi'in i
ta kuchiñu, kachi yu xi'in un
ña kúni ní yu yo'o.

Kachi kivi xini yu yo'o
un kuvi nándose ñini i
ña nduvi káa nuu un
yita kua'a nduvi.

*Rosa Vázquez Reyes
Escuela Primaria Vicente Guerrero
Zitlaltepec, Metlatónoc, Guerrero*

Ñá sakaku yu'u

Yo'o ñá ña'án, sakaku yu'u
nichi un xiin kun ndatu'un kun xi'in yu
ña sakaku kun yu'u ña yuvi yo'o.

A va'a ñii kivi,
nduvi, nduvi na ndatu'un kun
xi'in yu xa'a ña kaku yu.

Yo'o ñá ña'án, sakaku yu'u
ndatu'un un xi'in i, na kundaa ñini yu,
nichi kuu kivi kaku yu,
yo'o, ra ni kuee kuni kun
ndatu'un kun xi'in yu,
ra nikee ndó'o nima kun
á va'a na ka'an kun xi'in yu.

Yo'o ña'án, sakaku yu'u
kuni yu na ka'an kun xi'in yu,
ña va'a ndatu'un yu xi'in kun
ña nduvi ni káa ña yuvi yo'o.

Yo'o ñá ña'án sakaku yu'u
ndátaxi yu tixa'vi nda'a kun,
chi tu un koo yo'o
ra un kaku yu ña yuvi yo'o
tixa'vi kun nana xinda'vi ñini kun yu'u.

*Elizabeth Moreno González
Escuela Primaria Bilingüe Benito Juárez
Valle Hermoso, Metlatónoc, Guerrero*

Na ndoto yo

Kuni yu ndatu'un yu xi'in ndó
va'a ni lo'o yu
taa saa ni nima yu,
ra kusichi ní ñini yu
ña un ni ka'vi na ta'an yo,
ni nduvi ní va ñuu yo,
nda'vi ní ndó'o yo.

Kuiya tiaku yo vichin
kucha'an ní ñini yu,
ña ndani'in ta'an yu
xi'in na yuvi un ndaki'in xini.

Ñuu yo na savi
xa ndi'i xa'a ña
chi un koo chiñu
ra kuvi kutiaku yo.

Na ndoto yo na savi
ña nda'vi ndó'o, yo,
xi'in ña un nika'vi yo
sanduvii yo ñuu ndakoo yo
nda'a na kuachi se'e yo.

Vichin, ndatu'un yu
xi'in na kuachi vali
savi ta'an yu;
na chikaa va'a ndi ndiee
ña ka'vi ndi ndisaa kivi.

Ndiee ní na chikaa ñini yo,
ña ndaki'in yo ñii ña va'a,
nda chindu'u ñii ra lo'o nda'vi
ra kaku Ñuu Nduva
ta kúu ndi'i na yuvi xíni na kivi ra.

Sanomi yo sakua'a yo
ña yo'o nikukuu nda'a chiñu yo,
xe'e yo'o ke kuu ndichi yo,
saá ke, kuvi ka'an yo xa'a ta'an yo.

Ña nda'yu yu na kuniso'o na,
ñii ní Ñuu Yitia Ta'nu,
na kuachi na'nu na kuachi vali
na ndaki'in ndiee yo ka'vi yo
na chí'i, na sáka'vi, na ndichi
na naki'in ndiee yo,
te sachiñu yo.

Na ndondiso yo xini yo
ra ndia ñii kivi,
kuniñu'un kandiee xini yo,
nuu sava ñinka tiaa
ña kúu yo na savi.

*Esperanza Mendoza Bitervo
Escuela Primaria Ko'ndo iku nani
Yuwini, Metlatónoc, Guerrero*

Yuku ñu'un

Yíyo ve'e yu ta kachiñu yu
yuku ñu'un, kútoo yu koo yu,
chi un koo na kanita'an xi'in yu
ñakán kúu ña kútoo yu kachiñu yu.

Ndi'i saá kuiya ndáki'in yu
tachi va'a, ta un koo kue'e
ki'in mii yu, yíyo
va'a yu, un koo ku'vi yu.

Ñuú, xi'in ka'ñu xíto
nde'e yu yitún na'nu,
ta un koo ndi'i xa'a kiti nuu yu,
xíto nde'e yu ña yíyo ña yuvi.

Ta kua'an yu yichi yukú
xito nde'e yu kiti xi'in ku'vi yuku,
ñii, ñii ndó'ni, kiti tiu'un
kósokava rí yichi.

Ta xíniso'o yu xíta saa kualí,
ndáchi ri nuu yitún,
mií yu xi'in burro sana yu
ndiso ri tutún.

Xíto yu xinu ri, yichi yuvi:
koo, saa xi'in tikiva
ta kuií ní tikuii
xinu rá kua'an rá
ta va'a ní rá xi'i yu.

*Ricardo Espinobarros Pablo
Escuela Francisco I. Madero
Cocuilotlatzala, Metlatónoc, Guerrero*

Tu'un ndátu'un nísaaá kaa

Descripción

Su'va kana viko Santa Rosa ñuu Kava Tachi

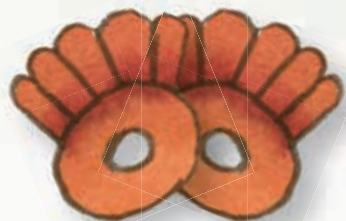
Na xikua'a ñuu kava tachi ndátu'un na ndasaa kuvi kivi kíxa na táva na viko si'i yo Santa Rosa de Lima. Kivi kíxa'a na, ñii nakuta'an tu'un na, ndásaka'no na ñii viko yo'o, chi ñuu nduva nuu kixi na nání ña Santa Rosa de Lima, ta kana viko mií yi'ya yo, ta ña un ndi'i xa'a ña vaxi kuiya, nakoo yu'u na ndásaka'no na ña, kivi 28 ta kivi 29 yoo ona (agosto), kaní kuiya yoo ñii (septiembre) nákana na chiño ndi'i na ñuu ta kivi saá kána iñu na yivi tava viko yo'o, ta saá kíxa'a na, kisa chiño na, ña kaya na sio'on ña tava viko nuu kuiya. Ñii ní saá káchiño na chiño mií na, chiño tati, kachiño na, xa'nda na ndayo'o yutu, sákee na, na kó'ni na ndayo'o, nákuiko na na nii, sakoyo na nii, sásin na ndaxin, xa'mi na ndaxin, kua'an na chi'i na, xútu na kú'u nuu, ta xútu na ku'u ovi, ta un vasa ki'in yachi na sio'on, unda yoo uxa, nakaya na xu'un na, ña sáta na ña kuniño'on na, ña táva na viko.

Ña satu na, kuu ña yo'o:

Yitun ñu'un ka'ndi (castillo), ñii no'ni ka'no ña ka'ndi (cohetes), ñii sindiki, ovi kini kee nuu ndaku, ya'a na'no kua'a ndayu na'ma, o'on xatun vali ñii (sal), oko xatun nduta vixin (refrescos), oni xatun kuino (tres paquetes de cigarros). Ndaa nuni mií na kuva'a xita.

Ndi'i ña xiniño'on na kána viko, ña kuvi kuxi iñu (6) a ona (8) banda na tívi, ta saá xíxi na nda'vi (peregrino) na ve'e ñu'un na xa'a xíto si'i yo Santa Rosa.

Kivi ndi'i kana viko yo'o, náta'vi na ña xíxi, náta'vi na xo'on, náki'in ñii, ñii na, kachiño.

Isaías Romero Librado
Escuela Primaria Benito Juárez
Cuatzoquitengo, Guerrero

Ñuu Yitum coco

Ñuu yo'o naní ña sakán ka niyoo ñii yitun koko nich'i ñii ti'vi te yivi ñixaa xi'na tixin ñuu yo'o, ne ve'e campos xi'in na ve'e Donaciano Abarca, ne ñikee Ñuu Xaa (Concordia).

Nda'a Ñuu Yitia Tioo, yoó Ndika, Ñuu kuachi, tñin ndia ñuu yo'o; te yatin yu'u yitia káandu ñuu yo'o, te yitia yo'o naní ña, yitia Concordia, so mií kéta Ñu'un (este) kindoo ña ñuu yo'o nuu Ñuu Yitia Tioo.

Ñuu kíta'an xi'in ña

Ñuu nita'an xi'in ñuu yo'o suvi ñuu: so nino (norte): Ñuu xaa, so Ninu (sur): Ñuu xikun, so mií keta ñu'un (este): Yoso Tika'a, so ñii Sa'vi Nu'un (oeste): Ñu'un Yaa, sakúu ñuu yo'o tñin ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo.

Te yivi xi'in ña va'a yóo ñuu ra

Ñuu yitun Coco ndi, ñii toto kumi xiko uxi kumi (194) kúu ta yivi ña yoso nuu tutu censo ña kuiya uvi kaa u'un (2005); te yóo ñii ve'e uvi (preescolar) savi mií sakuaan ne kualí ña nani Jaime Nunó, ñii ve'e uni (primaria) mií sakuaan ne kuachi uvi tu'un te nani ña Guadalupe Victoria, yóo tu tikuii ñuu, ñu'un tuun, tuchi kaa ña'an ñuu, ñii carro ñuu nuu ndiso ña'an ña kua'an ra ya'vi nde Ñuu Yitia Tioo, ñuu yo'o ndi yóo ñii ve'e ka'nu ra mií ndatu'un ti'vi ra, te yóo tu ñi yukun mií nakuatu ra Ndiosi ra.

Yitun yóo ñuu yo'o

Saá xínundu nuu ñuu yóo kua'a nuu yitun ndu: yitun tikava, yitun ndoko tiatan, yitun ndichi yakua, yitun si'va, yitun ñiñu, yivi, yitun ndika, yitun tichi, yitun chitia, yitun tika'a, yitun ndii, yitun koo, yitun tixinda, yitun laxa, yitun kele, yitun tio'o xi'in yitun ndoko tuún.

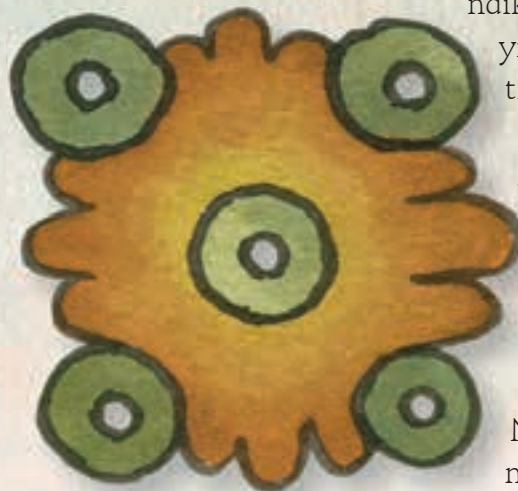
Kiti

Kua'a ya'a nuu kiti yóo, nuu ñu'un ñuu yo'o na kúu: tima'an, kiti yii, xi'vi, tñin, kini yikú, yisu, saa kuaan, saa ndiaa, sata, ndikuañi, koo, ndikuxan, xako, yakuin, yiso.

Ñuu yo'o ndi un vasa ñi'ni te un vasa vixin, va'a ya'a ndoo te yivi yo'o xi'in kiti sana ra, mií káandu ñuu yo'o yóo ñii yitia te ñii yivi ndo'yo, ñakán te un vasa ndo'o te yivi xa'a tikuii.

Viko Ñuu

Yóo ñii yaa “kuiin” tlaminque, te yo'o ndi ña yóo viko Ndiosi San José ña kivi xau'un uni, xau'un kumi xi'in kivi oko yoo marzo te texa'a ra ña ki'in ka'nu ra, te ñakaya tu te tivi xi'in yaa te kée tuku ñuu yatin, te sakúu te yivi yóo ti'vi te táxi ra ña kuxi te yivi kua'an viko.

Ñuu Tichi

Ñuu yoloxochitl. Tu'un koo kúu ña “yolo” nima “xochitl” yita ta kachi ña yita Ñini, ta na ka'an tu'un sa'an, nákuni na kivi ña yoloxochitl. Ta tu'un savi kumi ña, ñinka ka kivi ña Ñuu “Tichi” ka'an sava na xi'in ña, ta nda'vi ndáa ña San Luvi (San Luis Acatlán). Ñuu yo'o kunuu ña nuu takuii lama, kumi ciento metro (400 m).

Ñuu ndakuta'an xi'in ña kúu, chi ninu ndakuta'an ña xi'in Comalotillo, chi ninu ndakuta'an ña xi'in Azoyú, chi nuu kita ñu'un ndakuta'an ña xi'in Cuanacaxtitlan ta chi nuu sa'vi no'on nakuta'an ña xi'in San Luis Acatlán.

Sava ñuu yo'o kúu ñuu savi, ta sava ña kúu ñuu sa'an, Ñuu Tichi kumi ña 2400 na yuvi, saa nakunda'vi na mií censo 2005.

Ve'e nuu yíyo chiño xi'in ña xiniño'on na (servicios) kúu na yo'o. Ve'e ovi nuu ká'vi na (preescolar), ve'e uni (primaria), ve'e komi (secundaria).

Ñuu Tichi, na ka'an ovi tu'un kúu na, kua'a ka na ká'an tu'un savi nuu na ká'an tu'un sa'an, kua'a ni naka'an tu'un savi.

Yíyo ve'e kutatna na ku'vi, yíyo tikuii kua'an tuchu ndaka yuyu ñini (tubos) xi'i na, yíyo ñu'un tuun, yíyo tucho kaa ka'an na (teléfono).

Sava, ki'vi carro na xíko ta sava xa'an kiti va'a (bestia mular) xi'in na.

Sava na tata ñuu Tichi sáta kiti, sindiki, kuayu, tixu'u, ngsiko na ri, ta xikonoo lo'o xo'on sata ya'vi ri, naki'ín na.

Yiyo ve'e chiño (comisaría), na chiño kúu: ta chiño kunuu, ta chiño uvi, ta xini ka'yi tatun, na xuxa ta na ndaa. Saá ti yíyo na chiño ndaa ñu'un (comisariado de bienes comunales). Na yii kandixa yo ndikundaa kuu ve'e Ñu'un ka'no, ta ve'e ñu'un vali (capilla). Sava na yíyo lo'o ña'an xiko, ña xixi ta sa sava ka ña vali xiño'on (abarrotes).

Kiti yuku yíyo ñuu Tichi kun: ñunkuii, ndikuañu, tima'an, yii, tichi, kini yuku, yako, yakuin, tiu'u, ndaxan, xi'vi, si'ña, ndulu, saa tuun, pilo, ta saa sava ka ti yíyo. Kua'a nuu kúu yitun yíyo ñuu tichi, yíyo tuxa, tokoo, tixinda, ndichuu, yitun ndaya, ta yitun xuxa. Chi ta'vi ninu Ñuu Tichi, kua'an ñii yivi lo'o xino tikuii ta yíyo tiko'yo.

Yaa tíxa'a Ñuu Tichi kúu vaquero, yaa Moro, yaa tixu'u ta yaa chareo.

Kivi oko u'un yoo kumi (abril) kana viko savi, kivi uni mayo kana viko Santa Cruz, kivi uxi ovi (12) yoo ovi (febrero) kana viko Concepción, kivi oko u'un yoo uxa (julio) kana vika Santiago Apostol ta kivi uni xi'in kivi kumi kana yoo uxu (octubre) kana viko San Francisco de Asís, xito'o na Ñuu Tichi.

Esteban Gaspar Morales
Ahuacachahue, Ayutla, Guerrero

Ñuu xaa

Ñuu xaa, tীন ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo, yóo Ndika, Ñuu kuachi, so kándu'u ña Mii kéta Ñu'un (este) nuu Ñuu Yitia Tioo.

Ñuu yo'o ndúu nuu kita'an xi'in ña:

So Nino (norte): Ñu'un yaa.

So Ninu (sur): Ñuu Yitun Koko.

So Mii Kéta Ñu'un (este): Ñuu kokiyo.

So Mii sa'vi Ñu'un (oeste): Ñuu xa'a nami.

So'o kua'a te yivi ñuu

Tixin ñuu yo'o ñii kaa kumi toto (1400) kúu te yivi yoso núu tutu censo ña uvi mil u'un nde te kuali te nde te xixa. Sakúu ra ndátu'un tu'un savi, uni ve'e viti nia ndatu'un tu'un sa'an.

Ña va'a yóo ñuu

Yóo ñii ve'e (preescolar) savi, mií sakuaan ne kuali, xi'in ñii ve'e uni (primaria) mií sakuaan ne kuachi uvi tu'un, ñii ve'e kumi (telesecundaria), ñii mií ndée ne kuachi sakuaan, yóo tu ñu'un tuun, tuchi kaa, tikuii ñuu, ñii ya'ya kaa yuchi yuu, ñii ve'e ka'nu ñuu, ñii ve'e ka'nu xa'a ñu'un te yóo ñii yichi carro ña kua'an xaa ñuu Yitia Tioo.

Ña yii

Yichi yii ndikun te yivi ñuu yo'o suvi ña yii católica, te tixin ñuu, yóo ñii ve'e mií ndu'u te sutu, ñii ve'e mií nakaya te nakuatu kée nda'a ñuu, te ñii yukun ñii nuu ñuu so Ninu; te xa'a ra viko ka'nu si'ie Guadalupe ña kivi uxi xi'in uxi uvi xika yoo febrero kuiya tan kuiya,

uvi sakán kivi yikán yóo te táxa'a xi'in te tivi te kée ñuu yóo yatin nuu ñuu yo'o, te yóo tu ña nakuatu sutu, xá'mi tu ra ndukú na'nu xi'in ndukú kuali sásiki, te taxa'a ta yaa naní vaqueros xi'in apaches te xe ndée ñuu yo'o.

Clima

Ñuu yo'o ndi un vasa ñi'ni te un vasa vixin, ña savi vixin sakán tu yoo diciembre xi'in enero, te yatín ya'a kándu'u ñuu yu'u yitia xi'in ñii yivi ndo'yo.

Yitun xi'in ku'u

Yitun yóo ñuu yo'o kúu nu:

Yitun ndichuu, yitun tixinda, yitun koo, yitun ndii, yitun tamarindo, yitun mango, yitun tikuaa, yitun kele, yitun ndoxa'a, yitun te'e, yitun kua'a, yitun tichi, yiyun limu vixi xi'in limu yiyá, yitan chitia.

Kiti

Sakúu nuu kiti yóo nuu ñu'un yo'o suvi:

Ndika'a, tioko ñu'u, xako ñiñu, xako, kini yiku, ñinkii, tima'an, kitii, ti'in, yakui, tichi, ndikuañi, te ti kúu saa: kuenii, xi'vi, sana ndiaa, tasu, ndiku'un, taviyo, nido'o, kañu'un, saa nduchee, ndikuxan, saa xi'vi xi'in sami.

Ñuu yuu Ndiaa

Ñuu yuu ndiaa nda'vindia Ñuu Yitia Tioo ndikaa, kuachi, te ndú'u ña kichi nuu kéta ño'on ña ñuu Yitia Tioo, te ña kaní yichi kuú ña kumi kilómetro.

Ña kuiya 1908, kixaa u'un ti'vi te yivi te xákin ñuu yo'o te ñii ti'vi yo'o kúu na vaa, te saá kuú tu na se'e na yinkoo na nixindaa kiti, te na sava, ndu sakuu na na savi te saá ní ya'a kuiya, te kue, kue ndi'i xa'a na ti'vi vaa, te sakan k̄indoo nina na savi ñuu yo'o.

Ñuu nakita'an xi'in ñuu yo'o kúu

Chi ninu nakita'an na xi'in ñuu San José Hacienda.

Chi ninu nakita'an na xi'in ñuu Te puente.

Chi nuu kéta ño'on nákitaa'an na xi'in Ñuu Kandiaa Keei.

Chi nuu sá'vi ño'on nakita'an na xi'in Ñuu Yitia Tioo.

Nisaa kúu na yivi ndée ñuu

324 sákuu na yivi ndée ñuu yo'o, na xixa xi'in na kuali, te na ká'an tu'un savi sakuu na.

Ña va'a yíyo ñuu

Yíyo ve'e nuu sákuaan na kuali na uni te unda u'un kuiya. Yíyo ve'e nuu sákuaan na kuali na iño unde uxi komi kuiya; ve'e chiñu, yukun, nuu sísiki na, ño'on tuun, nuu nduxun na ndií, te ñii yichi ka'nu.

Ve'e

Sakuu nuu ve'e xáa na kúu ña ndo'o ndei, te tiso na chiyo xata ña a tutu ndiaa te sava na xáa na ve'e yitun xi'in ndei, te tiso na tutu ndiaa xata ña, te xika, xika yita ve'e na, te sava ka tu na kani ní ndée na nuu ñuu unde ñii kilómetro kuu ña, ña kani ña kixaa na mii ma'ñu ñuu.

Ña xáa na ñuu

Na ña'an kua'an ní na xáa xiyo xi'in kisi, te xíko nia ña ki'in nia xu'un ña kuni ñu'un sakuu ti'vi a ñinka ka ña'an ña xiniñu'un, a nama ña xi'in, ya'a, arroz, yuchu vixi á ñinka ka ña xiniñu'un nuu na.

Clima

Ña ñuu yo'o sakuu kuiya ñi'ni vixin te nuu ñu'un yo'o kuu ña ñu'un ñuti, te ñii sava ñu'un yo'o kuu ñu'un kixin, na ñi'ni vixin yo'o, va'a ní kána ña'an kaxi yo ta'an kúu: noni, nduchi, soo kua'a te saá yíyo, arroz, te ya'a ñii yivi nuu xí'i na tikuii.

Yitun xi'in ku'u

Ku'u xi'in yitun yíyo yo'o kúu: yitun koo, tixinda, yitun te'e yitun, yaa kua'a, yitun ndii yituu mango, yitun tikuaa yuu, yitun chitia, yitun ke'e, yitun ndoko ñiño, yuku katia.

Kiti

Ndikuani, yakuin, yiso, tima'an, kiti yii, xi'vi, te kua'a kaa nuu saa yiyo.

Viko ñuu

Ñii ndaa viko San Marcos kána oko u'un kua'an yoo kumi sakúu kuiya; xa'a ña nduku na yivi kuun va'a savi, te sakan un kumani tikuii nuu ña chi'i nia sakuu kiti, sakua'nu na, te nduka nia ña koo va'a na un ki'in na kue'e xi'in ña nakil'in kua'a ña chí'i na; te xa'a ña ká'an ndasaka'nu na viko, te kána na na música ña tivi na xi'in yaa taxa'a ta'an kúu yaa moro, yaa kuiin, sakúu na ñuu nde yatin, vaxi na viko.

*Flora González Margarita
Escuela Primaria Nicolás Bravo
Chacalapa, Ayutla, Guerrero*

Ñu'un yaa

Ñuu Angostura, tíin ndiaa nda'a Ñuu Yitita Tioo yóo Ndika, Ñuu kuachi; sakán nani ña ka n̄ta'vi kunu ñu'un uvi sakán yivi ndo'yo, te ma'ñí ndoo nii ñu'un yaa te yikán xákin ra ñuu, ñakán nani ña tu'un savi Ñu'un Yaa..

Ñuu yo'o ndi kandu ña teen i Mií keta Ñu'un (oriente) xi'in so N̄nu (sur) nuu ñu'un yitia Tioo te yóo oko uxi uvi kilómetros ña xika.

Ñuu nita'an xi'in ñuu yo'o ndi suvi ña:

So Nino (norte): Ñuu taka'i chee.

So N̄nu (sur): Ñuu Vano.

Mií keta Ño'on (oriente): Ñuu yitun coco

Mií Sa'vi Ño'on (poniente): Ñuu San Antonio Abad.

Sakúu ñuu yo'o ndi ña tíin ndia nda'a Ñuu Tutioo ndu ña.

Tixin ñuu yo'o unia toto uvi xiko uxi 850 úu te yivi, te sakúu ra ndátu'un tu'un savi, te tiaa viti ndúu te kuvi ka'an tu'un sa'an; toto ña n̄nu nia ñuu yo'o ndi, te xixa n̄nu ra xatu manta xi'in ndini'in manta, te sakúu te yivi sakán vaxi kaa ndi, xatu xi'in ndini'in ra ndi toto sa'an ndúu ña.

Ne ña'an ndi, ne xixa xi'in sava ne kuachi n̄nu xiyo xi'in xikun, te sava ne kuachi ndi toto tikoo n̄nu nia.

Ña va'a yóo tixin ñuu yo'o suvi ña:

Ñii ve'e uvi (preescolar) mií sakuaan ne kuali;

Ñii ve'e uni (primaria) mií sakuaan ne kuachi uvi tu'un,

Ñu'un tuun, tuchi kaa ña'an ñuu, yichí carro, ve'e ka'nu ñuu, yukun.

Yitun yóo ñuu yo'o ndi kua'a nuu kúu nu: tandá, yitun ndíi, yitun yaa, yitun tiu'un, yitun ndichuu, yitun tixindaa, yitun tisuxa, yitun ñiñu, yitun yaa kua'a, te kua'a ka nuu.

Yitun tata, yitun ndichi yakua, yitun mango, limón vixi, limón iya, yitun ndoko xa'a, yitun laxa, yitun chitia, yitun ndika, yitun kele, yitun tikuaa, yitun tio'o yitun ndoko tiatan, yitun tikava, yitun tichi, te yóo kua'a ka nu.

Kiti ti yóo ñuu ñu'un yo'o kua'a ri:

Yisu, ñinkuii, kitii, kini yiku, xako ñiñu, ti'ín, tima'an xako, yakui, yiso ndikuañi, tichí, koo kaa, teku'un; te kiti saa: tikoxii, tasu, kuenii, sana ndiaa, xi'vi, ndikuku, saa kuaan, ndio'o, yíyo ka ri.

Ñu'un, yo'o ndi un vasa vixin te un vasa ñi'ni, ña savi xi'in yo diciembre vixin ñuu yo'o.

Yivi ña yóo ñuu yo'o ndi so N̄nu (sur), ya'a ñii yivi ka'nu te yóo mini na'nu te kunu ña, ña ka'an mií te yivi xi'in nami ka kini ya'a kaa te xe kua'a te yivi xi'i tikuii, ña ava n̄xi'i ñii ñá lulu sakuaan tata uni ña yivi yikán.

Yaa te yóo ka tixin ñuu yo'o, náni ra gachupines xi'in yaa kuiin, ña yóo viko ñuu viti te taxa'a ra te kua'an tu ra ki'in ra nda'a tuku ñuu.

Viko ki'in ka'nu ra tixin ñuu ñu'un yaa, suvi kivi si'i e Inmaculada Concepción, ña uxa, unia xi'in ñii xika yoo diciembre mii chindee ta'an, sakúu te yivi te ñuu ña xamani ra te tivi xiín yaa te vaxi viko.

Isabel García Pablo
La Angostura, Ayutla, Guerrero

Ñuu lo'o Guadalupe (Colonia de Guadalupe)

Ñuu ká'an i xa'a kúu ñuu náni Ñuu Lo'o Guadalupe, ña kíndojo an ndijun ndiaa Ñuu Yita Ta'nu.

Ñuu lo'o Guadalupe se'e Ñuu Yukunduta kúu ña, kíndojo, ña xa'a yukú yuu savi Ñuu yukunduta, tu'un sa'an káchi ña (chitu yúyú).

Nuu yo'o kánakaa nuu chichi kava ndaa chi nino 16°, 17' xi'in, 18°, 48', ta xi'in chichi Greenwichi 98°, 04' y 102°, 11', ña kámi chi nuu sa'vi ño'on ña sikun ña nuu mini kumi ña 2300 metros; kivi kúun savi kúu ña 1000 á 2700 mm.

Ñuu ndata'an xi'in ñuu yo'o kúu:

Chi nino (norte) kíndoo ñuu Francisco I. Madero, Juanacatlán chi ninu (sur) kíndoo ñuu San Agustín Yatá, chi nuu keta ñu'un (este) kíndoo Lagunilla, yukutuni, yoso vi'nda, ta ma'ñu kánakaa yita, chi nuu sa'vi ño'on (oeste), kíndoo Ñuu Puerto Montaña.

Ñuu yo'o yíyo 453 na yivi, na vali unda na na'nu.

Ña yíyo ñuu yo'o kúu (na vali) ve'e síkua'a ovi (preescolar) yo'o káchiñu ovi ná sána'an, ñu'un 30 ve'e síkua'a uni (primaria), yo'o káchiñu kumi na sána'an nú'un 81 na vali.

Yíyo Ve'e nuu Kutatan na, yíyo takuui vaxin tixin ndaka yúyu yu, yíyo ñu'un túun, yíyo yo'o tuchi kaa, nuu ká'an na xi'in ta'an na.

Xina'an xixika xa'a na yivi xixa'an na Ñuu Yuta Nda'yi, Ñuu Yitia Ta'nu, vitin un koo ka na xíka xa'a nina carro xíka na, chi yo'o xá'a carro kée Ñuu Yoso Ndie'e ñuu Puerto Montaña.

Se'e Ñuu Yucunduta kúu Ñuu Lo'o Guadalupe, ve'e chiñu ka'nu Ñuu yitia Ta'nu kusava'a ve'e chiñu (comisaría) ñuu yo'o, xa yíyo kumi kuiya kixa'a na kusava'a na ve'e ño'on so un ta'an xínu ña.

Yíyo siin tutu ká'an xa'a ñu'un Ñuu Lo'o Guadalupe, tutu yo'o keta ña resolución presidencial uxi ovi (12) kua'an yoo iñu (junio) kuiya 1931, ndakuiin na xa'a kivi xakin ñii junta 27 xíka marzo kuiya 1971, ndakoo acta nuu nitava na ñu'un 20 yika uxi ñii kuiya 1936, ta tava na ña nuu diario oficial 31 kua'an yoo una kuiya 1931.

Yitun yíyo ka ñuu (flora) kún: yitun toxa, yítun, ndii yaa, tu ndii kua'a; yíyo yitun kui'i, ta'an kún, yitun nda'ya, kapulín, tichi vali, tinumi vali, yitun chuta.

Kiti yíyo ka kúu: yii, tima'an, yakuin, ti'in, kuiin vali, xako, lesu, yusu, ñukuii, ndikuañu; yíyo ka saa: kaviyo, ndio'o, chirita, xí'ña, tioko chee, kañu'un, kiti sakua'nu yo ve'e kúu: kini, nduxi, tioon, burro, kuayi, sindiki, tixu'u ndikachi.

Chiñu ké'e na ta xíxi na

Kúsava'a na xíni ñuu, taa ña'an, ta vali taa, ná vali si'i, so núu ní ya'vi xini un vasa chindee ña na yivi ña sata na ndi'i nuu ña'an kaxi na; ña xíxi na ñuu yo'o kúu: xita, nduchi, ndivi, yiva.

Tikuii

Ñuu yo'o un koo yita, tikuii xi'i na vaxi rá xi'in ndaka yúyú kee unda nuu Ñuu Yucunduta; sava kivi ndó'o ña nuu yo'o xa'a tikuii chi ndóko rá yoo u'un.

Ña yo'o kúu ña ndátu'un i xi'in ndo xa'a Ñuu Lo'o Guadalupe, Ñuu Kuachi.

Raúl Mendoza Anselmo
Colonia de Guadalupe, Guerrero

Tu'un ndatu'un xa'a na kuu

Narración

Ña xixi yuku

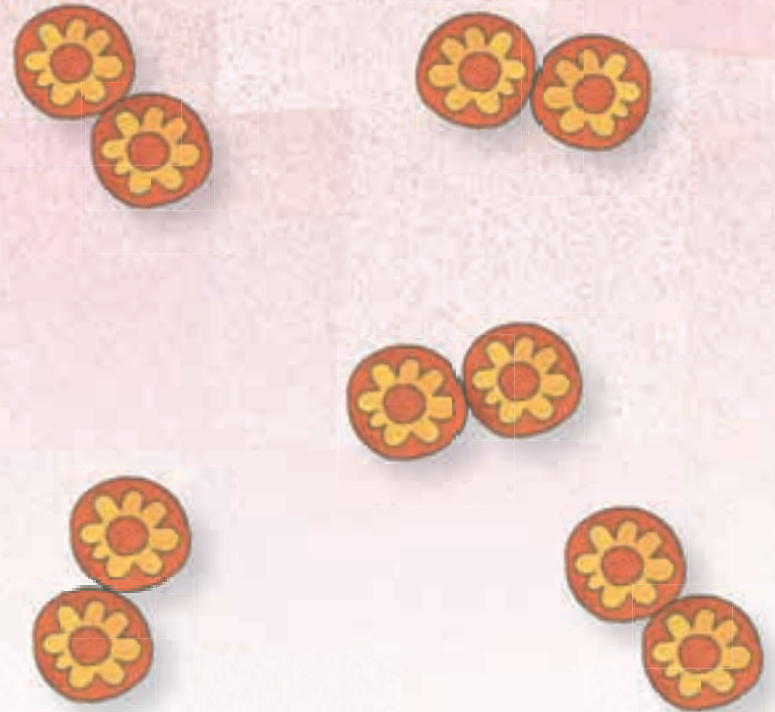
Te yivi kuu te xá'mi yuku, kivi xá'mi ra ndaxin nuu chi'i ra yitu te sakán keta ñu'un xá'mi ña sakún yuku kua'an ña, te xíxi sakúu yitun, xi'in kiti; yíyo yuku ndi'i xa'a sa kúu ña yíyo xíxi ndi'i ña.

Na xixi yuku te xíxi sakúu si'va yitun te ndi'i xa'a yitun un kuvi ka nduta nuu te sakán ndi'i xa'a sava yitun, kiti yíyo.

Te saá koo tuku xa'a kiti yuku sava ri xíxi te sava ri xinu kua'an xika ri unda ñinka yuku ñuu te kue, kue kua'an ndi'i xa'a ri un koo ka ri ndóyo yuku ñuu nuu xá'ni na yivi.

Ña Ñuu Tikuayuu (Ocotlán) yo'o sachiñu te yivi chi'i ra yitu nuu ndaxin kachi un koo ka ñinka chiñu ke'e te yivi te ni'in ra xu'un ña kuta ku ra xi'in chiñu ke'e te yivi te ni'in ra xu'un ña kutaku ra xi'in sakúu tivi se'e ñuu. Ña kán kúu ña xiniñu'un ka'an yo xi'in ra, na un ka'nda ka ra yitun, chi vaxi kivi un kivi ka kutaku ra xi'in se'e ra, chi xá'mi ní ra yuku.

Juan Enríquez Cantú
Escuela Primaria Nicolás Bravo
Ocotlán, Guerrero

Na taxi yichi

Receta

Koo

Kivi xini yo koo ra ndí'vi ri ñii yavi, kachi ñini ña saá, ku'un yo ve'e kaa an nikava ñii kuachi ka'nu ve'e yo án ñuu yo.

Ña xaxi ndaa

Kivi xáxi ndaa ña nda'a yo an xa'a yo kachi ñini ña saá, va ñii na ve'e yo kivi.

Margarito Basilio Beltrán
Escuela Primaria Miguel Hidalgo y Costilla
Plan de Guadalupe, Guerrero

Xuxa yi'i

Te kíta tia'an tixin na, ra xá'an na xa'a xuxa kana sata tuxa, ra xákin na ña tíxin na, xi'in yiku tinama, kumi yichi ra saá nduva'a tixin na.

Yaa

Te sándaá ña tachi tixin na, ra táan na yaa nu'un ñini xaxin ra kávanuu na ña xi'in tikuii, ra xí'i na ña, ra saá nduva'a tixin na.

Yuku tu limón

Ña te ndíkaa ní ka'ni na kuachi ra, ndíko ná nana yuku tu limón ra sákuchi na kuachi, ra núu va ka'ni na.

Julián Mendoza Gálvez
Florencia Cuéllar Chávez
Escuela Primaria Benito Juárez
Valle Hermoso, Metlatónoc, Guerrero

Kuñu pilo

Kuñu pilo va'a ña kutatan na sana ñini, te kixaa sana ñini ñii na, na ve'e na nduku na pilo, ra xá'ni na ri, ra sávii na ri ra chíkaa na tia'a xi'in ri, ra te ndi'i nicho'o ri, ra chikaa na kuñu ri taxina nda'a na sana xini, ra kuxi na ña, ra saá nduva'a na.

Ndakua yitno tichikun

Va'a ní ndakua yitun tichikun ña ko'o na yuvi te ndó'o na kue'e níí, sácho'o kumi ndakua vali yitun yo'o ñini ñii kisi lo'o, ñii ku'va oko minutos, ra te ndi'i sandíko na ra, ra ko'o na xí'i ra, ra nduva'a na.

*Regino Hernández Olivera
Estela Vázquez García
Escuela Primaria Escuadrón 201
El Zapote, Guerrero*

Tio'o yitun tikuaa ndikin

Va'a tio'o yitun tikuaa ndikin satatan yo ne tiin tindaku.

- Va'a va natia yóo ña.
- Chinaa yóo ña tixin kixi lulu.
- Taan yóo ñii litro tikuii.
- Va'a va cho'o ra, te kuiso ra.
- Ndiatu yo ndiko ra te taxi yo ra ko'o me tiin kue'e.
- Ko'o nia ra uvi, uni yichi nde saña ña'an kue'e.

Minu nduxi

Va'a minu nduxi ka'ni yo tindaku tixin ne kuali sacho'o yo uni taan nda'a ña tixin kisi xi'in ñii litro tikuii, ndiatu yo nde kuiso va'a ña te sanuu yo ña nuu ñu'un, te ndiatu yo nde ku ñi'ni vixin ra te taxi yo ra ko'o ne tiin kue'e.

*Sergia García Maurilio
Escuela Primaria Nicolás Bravo
Ocotlán, Guerrero*

Tatan va'a sákaa yo nuu ku'vi

- Ka'ndia yo soo yitun tichi.
- Sacho'o yo ña tixin kisi see tikuii.
- Cho'o va'a ña.
- kundiatu yo na ndiko tikuii.
- Te natia yo nuu ku'vi kua'a yichi nde nda'a ña.

*Sabino Morales Rodríguez
Escuela Primaria Gral. Lázaro Cárdenas
El Platanar, Guerrero*

Tatan tindaku nii

Ña yo'o va'a kunda tata:

- Sacho'o yo soo yitun tichikun, tiao yitun tikuaa xi'in yuchi café.
- Na xe ñicho'o rá, te kundiatu yo na ndiko rá te taxi yo rá ko'o, yoo tiin kue'e uni yichi ko'o nia ra ñii kivi.

*Francisco Morales Ramírez
Escuela Primaria Salvador Allende
Coapinola, Guerrero*

Tatan sayi

Ña kutatan xi'in sayi, xíni ñu'un nduku yo yuku yitun yiya, yuku yitun kele xi'in ñii kisi te taan yo tikuii te chinuu yo ña nuu ñu'un undia na chi'yo va'a ña, te sakan kuni'in yo kisi yo ña ndi'ko rá, sakan chikaa yo rá ñini ñii taza te ñi'ni ñi'ni koo rá ko'o rá ko'o yo unda uxa kivi.

Tatan ña kata sikuee

Ña kate ní sikuee xíni ñu'un nduku yo ndíkoo te ka'nie te sakan sáchi'e te chikae ya'a xi'in ña te kuixie, un kunakaa ñii xi'in ña kuixie u'un kivi.

*María de Jesús Francisco
Escuela Primaria Itz caatl
Ayutla, Guerrero*

Yuku nda'a toxi

Ña yuku nda'a toxi va'a ña xa'a kue'e saá, ndiko na ñii nomi lo'o ña, unda nda kokuu yuxan koo ña yuxan sandi'i nakasa na ña xi'in tikuii, ra kuchu ña ndee ndó'o ra, ña yo'o tiki kakin yo ña unda nda keta ka'ni yo'o xi'i na ndee ndo'o.

Yuku ku'vi

Ña yuku ku'vi, va'a ña xa'a ña ku'vi ña tna'no, na án ña ku'vi na ra taxin na, xikunuu ña cho'o ña xi'in tikuii, sondi'i yatan na xi'in yoko mii nuu ku'vi, ra kuvi yatan na xikuaa an xita'an.

Minu kastilla án manzanilla

Ña minu kastila án manzanilla, va'a ña, ña sáyaa ña kue'e ku'vi tixin, xikunuu ña cho'o ña án ña minu kastilla án ña manzanilla ra taan na ra xí'i na kú'vi tixin, ñii yichi, ovi yichi unda oni yichi ñii kivi.

Soo Tindisin

Ña soo tindisi, va'a ña xa'a kue'e nii, cho'o ña xi'in tiakuii, ra xa ñisiso ra, ko'o yi'ni lo'o yo ra, ra xa'a na vali xa'a yo ñii cuchara án ovi cuchara ko'o na, ta na na'no ko'o sava tasa ñii yichi á ovi yichi ñii kivi.

*Tatiana Lizbeth Comonfort Díaz
Escuela Primaria Héroes de Chapultepec
Atlamajalcingo del Monte, Guerrero*

Ña táxi yichi nuu yo

Instructivo

Ña kasava'a yo chikivi

Yitun nduu chikivi ndí xi'na sikita'an ra nu, te sakan kuvi kasachiñu ra xi'in ña kixa'an ra nduku ra ndía yitun va'a, yitun xáku viti tinidu'u ña kúu nda'a yitun, nduu tikuaa lila, ña yitun kán nduu yitun va'a, káchi ñii te xixa ñuu yo'o, ndi ña ñii te yivi ká'an níma ra ndi kasava'a ra ñii yitun chikivi, ndi xito ra ta'an mií xíka ni ñoo yoo á nduu nii xoo; kachi un vasa va'a ndia ka kivi ka'ndia yo yitun sakan te va'a chindee na'an yitun yo'o un kaxi ña'an tikixin, te xá'ndia ra ñii uxa ta'an yitun ndákuu ñii ku'va ña ñii metro sava te sáyichii ra nuu uxa ta'an kivi, te náka'nu ra iño ta'an yitun toso te satiin ra ovi ta'vi saá xi'in ndakua te ku'ni ra te unde ndia ka yitun keta va'a, te ñii yitun yo'o kásava'a ra tìvì ra kuniñu'un koo yu'u nu.

Tuku kivi ña xa ndi'i xá'ndia ra yitun te kua'an tuku ra ka'ndia ra nda'a yitun tundakua tia'a, tava ra ñii Tiku'va á ñii tumi ndakua. Sakan sáchi ra xáku á vaá viti, saá kuvi sakuiyo ra ña na xa yíyo tu'va sakúu ña sakan xa chita'an nu, ñii sikita'an ra kumi ta'an yitun toso ni niketa

va'a viti, saá ña kuvi kindoo tikoo nu, satiin ra ma'ñi nuu nakuta'an sakún yitun te saku'ni ra xi'in ndakua ndee, te mií kundu'u yu'u chikivi, chindu'u ra yitun nduu tivi.

Te xa ndi'i chintu'u ra yitun, sakan te kixa'a ra xi'na chikivi te kua'an sándi'i ra unde xandu'u nu kua'an ndiko ra, ñii uni ta'an kivi xi'ña ra nu nduvi te xinu nu.

Kivi Ña ndi'i xi'ña ra yu'u yitun chikivi ninu sáti'in ra ñii machi nìta'an nu ña nanita kuvi kuiso ra ní'in ra, te toko yitun nduú chikivi satiin ra ovi saá ta'vi ovi ta'an ndakua ña kuvi kandoso soko ra te kuvi kuiso xata ra nu.

Yitun tíin ra kīsachiñu ra yo'o kuni nuu ra, na kua'an ra ka'ndia ra nikuiso xata ra nu, saá ña kuvi kuiso ra ña vee te kuvi ku'un ndiaka ra ña nduu ñii ndée ve'e ra, nachindee tuvi ra mií xa yíyo ña. Yitun nduu chikivi yo'o ndí chindee nu u'un kuiya te kíndoo nu un koo ka chiñu nu.

Gregoria Morales Pánfilo
Ayutla, Guerrero

Tu'un ndatu'un xa'a yuvi Biografía

Gregorio Solano (1895–1934)

Ta tata Gregorio Solano kaku ra kuiya 1895, Ñuu Yita Savi kuiya saá, xinda'vi ndaa na yo'o Ñuu Yichi Yu'u Yita (Atlamajalcingo del Monte, ñuu kuachi).

Kuiya 1930 nixiyo ra ta chiñu kúnuú (comisario) Ñuu ra, ta kuiya saá kachiño ra xa'a Ñuu Yita Savi, ña naya'a ña, nakunda'vi ndaa ña Ñuu San Luis Acatlán. Kuiya 1931 tava na chiño tutu xa'a ña, kandixa na nakunda'vi ndaa ña San Luis chi kua'an ñu'un Ndivi Lo'o, ñuu kuachi.

Sava na Ñuu Yita Savi, un nixi'in ka na kunda'vi ndaa ña Ñuu Yichi Yu'u Yita, chi na yo'o xixa'nda ní na chiño, ta xindiki ní na ña'an nuu na chiño, nuu na mayordomo kivi xixiyo viko ñuu na, yo'o un vasa nijkuta'an ñini na tata yo'o, ñakán nduku na nakunda'vi ndaa na ñinka xiña.

Kivi kunani xa'a ña yo'o sava na ñuu va'a kuni, sava ti na un va'a nijkuni, ña ninama ña, ta naya'a ña San Luis xa'a kuachi lo'o yo'o xito nixi'i tata Gregorio Solano kuiya 1931; ndasiin kuiti ña nika'an va na, kúu ña, xi'i ra ndisin ta nakava ra ta'vi nixi'i ra. Saá ndo'o ndi'i ta ndaku ñini, un vasa xá'no ra, ra yósonuu, ra chindee ñuu.

*Benito Mendoza Villano
Escuela Primaria Ricardo Flores Magón
Mixtecapa, San Luis Acatlán, Guerrero*

Juan Cayetano Lucas (1890)

Te xikua'a Juan Cayetano Lucas, n̄ikaku ra ña kuiya 1890 ña Ñuu Yitun Ndichuu, t̄iin ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo yóo Ndika, Ñuu kuachi.

Te lulu ndu'u ra te kua'an ra Ñuu Ndo'yo Yitun Tichi. Te un vasa nixini ra ndasaá n̄inani yiva si'i ra ka un vasa nixini ña'an ra, te ndi nijoo yiva si'i ra ne nisakua'nu nda'vi ña'an, te xikua'a Manuel Abarca Gutiérrez xi'in ñá Luisa Luna.

N̄induu ra te chuun ña kuiya 1975, sakún chuun n̄ixaa ra suvi ña kuu:

Xqa tu'va ra xi'in te ñuu te xatia ra ñu'un yichi carro n̄ixa'a ra nde Ñuu Vano te xqa ra nde Ñuu Ndo'yo Yitun Tichi, uni kuiya n̄iñu'un te yivi xachuun ra sakúu kivi x̄atia ra ñu'un xi'in kaa pico te xi'in kaa pala, te xita nuu ra xaa ve'e uni (primaria) sakuaan te kuachi ka kivi sakán ndi un vasa sakuaan te kuachi ka koo ve'e ka'vi ra.

N̄induku ra ñu'un te n̄ixa'a ra ve'e ka'nu ñuu ña n̄induu ve'e nuú te x̄achuun sakúu te yivi te ñuu.

Suvi n̄induku nuú kaa xita (tocado) kivi sakán te ta'vi sava ya'vi ña n̄icha'vi ra.

Ña kuiya 1976, te xikua'a Juan Cayetano Lucas n̄induu ra te xixa ka'an tunii ve'e ka'nu nde kuiya 1989; kivi sakán te nde vitin un vasa ka chíndee ra ve'e ka'nu, xixa ya'a te xikua'a te kuvi ka kua'an ra te ndatu'un ra xi'in te yivi te kua'an ve'e ra, ka un vasa taxi ne ve'e ra keta ra ñuu ka xixa ya'a ra, te suvi ra ndúu te xixa viti ka tixin ñuu.

Marcelino Constancio Dolores
Escuela Primaria Vicente Guerrero
Ahuacachahue, Ayutla, Guerrero

José Francisco Martínez (1918)

Te xikua'a José Francisco Martínez nikaku ra ña kuiya 1918, ña Ñuu Tepango, tīn ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo yóo Ndika, Ñuu kuachi; yiva ra n̄nduu te xikua'a Francisco Martínez, te un vasa kua'a kuiya te nikuu kue'e uvi sakán nduchi nuu ra xaa kue ndi'i ndée (sarampión), te si'i ra ndi n̄ixi'i ñá kivi n̄ikaku ra, te kivi lulu ra ndi xikan ra xita xíxi ra xi'in yiva ra, ñakán te lulu ra te x̄a'ra ra xachuun ra te kuvi taxi ra ña kuxi yiva ra, yikán te n̄ixa'a ra ve'e ra xi'in yuku yitun chitia, ñuu nda'a yitun koko, sakán tu n̄aka'an ra ndi nuu yuku chitia kíxi ra, xe chee ra te n̄ixi'i yiva ra, sakán te n̄iya'a kivi te nitunda'a ra xi'in ñá Catalina Porfirio te n̄iyóo ñiñu se'e nia, te ña kuiya 1953 n̄ixi'i ñá si'i ra, yikán te n̄nduku ra tuku ña'an n̄itunda'a xi'in ra ña nani Feliciano Santos Miguel xi'in ñá yikán n̄iyoo u'un se'e nia; te xikua'a yo'o ndi sakúu kivi ndee ñini ra, te ñii ñini ra, te sii ñini ra sachuun ra, te xachuun xa'a ku'u ndúu ra te yóo tu sindiki sana ra.

Ka va'a chiyukun ra ña yóo ñuu, nde kuiya 1969 nixa'a ra xika nuu ra te kuva'a chuun xa'a ñuu, ka suvi ra x̄akin Ñuu San Antonio Abad, te n̄ixikanuu tu ra te kuva'a yukun n̄uú te xa'a ra ndo'o xi'in chiyo.

X̄a'an nduku tu ra te x̄in ndée ña 48 batallón ña Ñuu krusin ka'nu (Cruz Grande) te s̄ava'a ra mii kusiki te kuachi tiko'ndo nda'a tixin ñuu yo'o.

Ña kuiya 1973, nikuva'a chuun xa'a ña ve'e ka'nu ñuu, te savi te xikua'a yo'o n̄ndúu n̄uú te chuun.

X̄ikanduku tu ra koo ve'e uni (primaria) sakuaan ne kuali te x̄aa ña yo'o ña kuiya 1974, te xe kuiya yikán n̄ixa'a tu ra ñii ve'e mii sachuun te sania'an.

N̄iya'a kivi te n̄ixati'vi ra te yivi te ñuu, te x̄a'ra ra xátia ra ñu'un mif koo yichi carro te kuvi ku'un te yivi ñuu yo'o ya'vi.

Sakúu ña va'a yóo tixin ñuu, chindaa ñini ña sii ñini te xikua'a yo'o n̄nduu va'a káandu'u ñuu. Te xikua'a José Francisco Martínez, ndi ni'nu kaa ra xatu manta xi'in ndini'in yaa, sii ñini ra te kuni ya'a ra kuaku ra, kuni ya'a tu ra ndatu'un ra, te ña vitin ndi un vasa ka tíaku va'a so'o ra, sakán ta nduchi nuu ra, un vasa ka tuvi va'a ña, ka xixa ya'a ra.

*Eufemia González Vega
Ayutla de los Libres, Guerrero*

Fermín Ortiz Montealegre (1959–1986)

Ra tata Fermín Ortíz Montealegre, kaku ra ñuu yitia Ta'nu, Ñuu Kuachi, ña uxa kua'an yoo uxa ña kuiya mil ñii ciento ovi siko xau'un komi (1959), yuva ra kúu ta tata Paulino Ortiz Maldonado, ra nana ra kúu ña Marcelina Montealegre Guevara; ra ña kuiya mil ñii ciento oni siko u'un (1965), kixa'a ra kávi ra ña ve'e oni (primaria) ña ñuu Yitia Zuti nda'vi ndia Ñuu Yitia Ta'nu, ra sandi'i ra ka'vi ra ña va'e uni primaria ña ñuu Yitia Nda'yi, ra ndixa'a ra ká'vi ra ña ve'e komi (secundaria) Antonio Nava de Catalán; ña kuiya mil ñii ciento oni siko xau'un ñi (1976), ñiki'vi ra sáka'vi ra na kuachi Ñuu Tika'a (coyul) kuiya mil ñii ciento komi siko (1980) xikuu ra ta ndiso chiñu nuu ká'vi na kuachi (director) ña ve'e oni, ñuu Xakunditia; ta kuiya mil ñii ciento komi siko ñii (1981) ñiyo ra ñuu yoso Tuni; ta kuiya mil ñii ciento komi siko ovi ra mil ñii ciento komi siko oni (1982-1983) ñiyoo ra Ñuu Itia Zuti; ra kuiya mil ñii ciento komi siko komi (1984)

xikukuu ra Presidente Municipal ña Ñuu Yitia Ta'nu ñuu kuachi; ña va'a ndiki ra xa'a sava ñuu kúu ña; saki'vi ra ñu'un ye'e ñuu yitia Ta'nu (Metlatónoc) Ñuu tukixin (San Rafael), Ñuu Yitia Savi (Huexoapa), kisa va'a ra ve'e nuu xiko na ña'an (mercado), ovi puente, nuu sásiki na tunduu (cancha), ve'e oni (primaria) Ñuu Na Isabi, ve'e correo, ña yo'o kúu ña va'a xakin ra ñuu ka'nu nda ndikon ndaa ñuu kuachi (cabecera municipal) ta kisa va'a ra ve'e oni (primaria), ña escuela Yuu Tuni Ñuu Yosos (Los Llanos) kua'a ka chiñu ke'e á xakin ra kua'a ka ñuu ndikun ndiaa Ñuu Yitia Ta'nu.

Ra ña oko (20) kua'an ti yoo komi kuiya mil ñii ciento komi siko iñu (1986) ñakue'e ra ña yichi kua'an ña yitia Ta'nu ra Yitia Nda'yu, ta ñixi'i ra ña kivi oko ona (28) ña yoo ra kuiya yo'o.

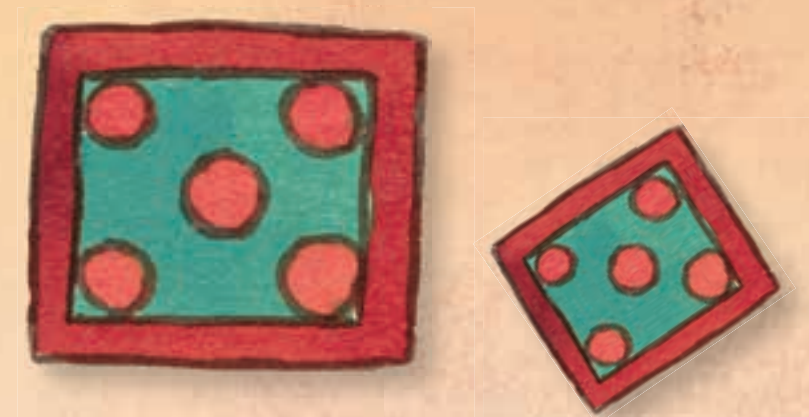
*Catalina Guzmán Luis
San Isidro, Metlatónoc, Guerrero*

Eugenio Pastor Basurto (1911)

Kaku ra ta tata Eugenio Pastor Basurto uxi ñii yíyo yoo u'un, kuiya ñii kaa ñii toto uxi nii (1911), kaku ra Ñuu “Yitita Ñina” nda'vi ndiaa Ñuu Yitia Kuaan. Yuva ra xikuu ta tata Ciriaco Pastor Mejía ta ñá nana si'i ra xikuu ñá nana Antonia Basurto ta kaku ovi na saá Ñuu Yitia Xatun. Ta tata xii tata Eugenio kee ra ñuu Yitia Xatun na tata yo'o nda'vi ní xikuu na. Ta tata Eugenio to'o ní ra ñixiyo ka uvi yani ra, ñii ra xinani Urbano Pastor Basurto te ñinka ra xinani Miguel Ángel Pastor Basurto, kuiya ñii kaa ñii toto oko, kixa'a ra xíta xini ra. Xa'a na yuvi na'nu Ñuu Yitia Ñina ta saá vi kixa'a ra yita'an ra xi'in na tata ta kúu Silverio Avila, Tomás Bonifacio, Modesto Gaspar, José Prudencio, Pedro de la Cruz, xa ñixi'i ndi'i na tata kana kivi yo'o kua'a ní kuiya ñixika ra Comisario ñuu yo'o, kivi nuú ñiki'vi ra Comisario, nindi'i yini ra xa'a ve'e ño'on, va'a ní xini ra kuchiñu ra sinda'a ra ve'e ño'on, tiki sinda'a ra ve'e ño'on kuiya 1947, kivi ñixinu ve'e ño'on ñixa'an na ñaki'in sutu Ñuu Yitia Ta'nu, ta kixayii ra ve'e ño'on. Kua'a ní yichi ñandiko tata Pastor Basurto xikuu ra Comisario.

Ta saá ñakuta'an na ta kixavii na tutu título xa'a ñu'un, nuu nákanii ndi'i xa'a ña, ta tata yo'o ta xini ndi'i ra xa'a kumi titun saá yichi nuu kíndoo nuu ñu'un yo'o. Ta kaku kuachi xa'a ñu'un, ta ñixika ní ra xi'in na ñuu ta chikaa na ra ve'e kaa ñuu Yitia Ndia'yu. Su ndichi ní xini ra tata Eugenio ta saá kita va ra ve'e kaa, ta saá ñixika ra saá xa'a ñuu ra kua'a ní chiñu ke'e ra xi'in na.

Ta tata Eugenio ka'vi ra kuiya kumi (4º grado) na ve'e uni sakua'a na kualii (primaria), Ta tata sand'an ña'an ta Tata Eugenio xikuu ra tata Faustino Barrera, ta yo'o xikuu ra nuú kachiñu Nuu Yitia Ñina Ta kachiñu ra kua'a nuu chiñu; xika'an ra tu'un ndioxi (cantor) saá tu xikuu ra ta xikua'a, ta xikua'a, ta xini'in yichi, ta xindichi nuu ñuu, xikuu ra ta música ñuu, ñixitaxa'a ra yaa doce pares, ta nuu ndi'i ñixiyo ra xi'in nuu tata kúu chee Othón Salazar Ramírez, ta xikotoo ní ra koso ra kuayu ta saá va'a ní xixita ra yaa sii, vitin yiyo ra kumi xiko uxi kumi (94) kuiya ra, ta va'a ní xito ra, xini va'a so'o ra kua'a ní na yivi ñuu kuñu'un xini ña'an na, vitin yiyo ra Tata yo'o Ñuu Yitia Ñina.

Elpidio Manuel Néstor
Ixcuinatoyac, Ayutla, Guerrero

Alejandro González Cortés (1917–1987)

Ra tata Alejandro González Cortés, kaku kuiya 1917, Ñuu Yitia Savi, ndíkun ndiaa Ñuu Yitia Ta'nu, Ñuu Kuachi. Na yiva si'i ra xikuu na, ra tata Miguel González Santiago xi'in ñá nana Juana Cortés, mii na ñuu yo'o xikuu va na. Ra tata Alejandro un nixa'an ra ve'e ka'vi, ni un nixini ra ka'vi ra, ra lo'o ní va xika'an ra tu'un sa'an, ra va'a ní va xixa'ndia chiñu ra nuu ñuu, un koo nixi'vi ra kaka ra nuu kuachi. Ta te kixaa kuachi xa'a ñu'un na ñuu yitia savi yo'o xi'in na Ñuu Yoso Ndie'e Ka'nu, na Ñuu Tikixi xi'in na Ñuu Yuku Tia'vi, xa'a xa'ñu nuu ndákuta'an ñu'un na, chi na ñuu yo'o kuni na kindiaa na ñu'un na Ñuu Yitia Savi, chi un koo tutu na xa'a ña. Ra saá ra tata Alejandro xi'in ra tata Demetrio Salazar, ra xikuu nuú va'a maestro ñuu yo'o, ra nika'an ta'an na ra nixa'an na Ñuu Ko'yo xa'a ña kuvii tutu xa'a ñu'un ñuu na.

Ra nixika xa'a na, ra ndia kivi kumi xixaa na Ñuu Si'ndi Ya'a ra yo'o xindaa na carro xixa'an Ñuu Ko'yo, ra ku'va uxa kivi xixika na yichi, rara tata Alejandro un nindiko ñini ra, chi ndi'va ña kunani tutu xa'a ñu'un kachi ra, ra xíka na saá ra nixi'i va ra tata Demetrio Salazar, ra saá nixika ka ra tata Alejandro xi'in tuku ra tata Pedro González.

Ra tata Alejandro un nixitu'va ra ka'vi ra ni tiaa ra, ni tu'un sa'an ra un koo nixiyo yikun va'a ña, ndi ra yo'o xiki'vi ra ta kúu ndi'i ve'e chiñu xíni xa'a ñu'un, ra un koo niji'vi ra ka'an ra xi'in ta kúu ndi'i na chiñu. Saá kúu ra xixika ra ndia kivi nduvii tutu xa'a ñu'un ña nani Título primordial.

Ra saá tu nika'an ka ra xa'a sava ña va'a xiniñu'un nuu ñuu, ta kúu: ve'e chiñu, ve'e ka'vi, yichi xika carro, ta ñinka ka ña. Niya'a lo'o kuiya ra kuaa ra, ni saá vi chin, na chiñu xindakana ka na ra ña ixanani ra chiñu, ra ña ñuu xika'an na xi'in ra “Licenciado Alejandro”; chi ta kúu ndi'i ña xika'an ra, ixanduvi na ñuu ña, ra na un nixandixa ra xichikaa na ve'e kaa. Ra tata Alejandro xikuu ra ñii tiaa tuun ra ndiee ra, ndiee ka vi nixixo tachi ra. Ki'in kue'e ra, ra nixi'i ra kuiya 1987, kuiva uni xiko kuiya ra, ra ninduxin na ra ye'e ve'e ñu'un ñuu, chi yo'o ndúxin na xikua'a ixachiñu va'a nuu ñuu.

*Alejandra Néstor Díaz
Huexoapa, Metlatónoc, Guerrero*

Ricardo Espinobarros Pablo (1958)

Ra tata Ricardo Espinobarros Pablo, kaku ra oko oni (23) yoo uxi (octubre) kuiya ñii kaa ñii toto ovi siko xau'un oni (1958), Ñuu Yiku Naa (Cerro Azul), nda'vi ndaa Ñuu Yita kuaan, yiva ra kúu ta tata Enrique Espinobarros López ra si'i ra xikuu Alejandra Pablo Sierra, ndiovi na saá xika'an na tu'un savi.

Xa kómi ra oko ñinu kuiya ra, ra tãnda'a ra xi'in ñá sína'an na vali Teresa Flores Gálvez, ra xikokomi na ñiño se'e na, ra nani na: Ricardo, Yazbek, Enrique, Hedilberto, Arismey ra Marwin.

Kixa'a ra ká'vi ra na ve'e oni (primaria) ña nani Amado Nervo, Ñuu yita kuaan, ñuu kuachi, sãndi'i ka'vi ra ve'e komi (secundaria) ña nani Juan N. Álvarez, ña Ñuu Yita Nda'yi, ñuu kuachi, ra niki'vi ra sá ka'vi ra na vali ñii kua'an ti yoo uxi ñii (noviembre) kuiya ñii kaa ñii toto oni siko xau'un ovi (1977), ra xa oko ona kuiya komi ra ña kísachiñu ra ña sáka'vi ra na kuachi. Ra ndixa'a ká'vi ra ña ká'vi ña sáka'vi na vali nani (Dirección General de Mejoramiento Profesional del Magisterio), ra sãndi'i ra ka'vi ra kuiya ñii kaa ñii toto komi siko ñii (1981).

Kuiya ñii kaa ñii toto komi siko uxi (1990), kixa'a ra ká'vi ra ña Licenciatura ña Universidad Pedagógica Nacional, ña yíyo Ñuu Yita Nda'yi, ña yo'o sãndi'i ra ka'vi ra kuiya ñii kaa ñii toto komi siko xau'un (1995). Kuiya ñii kaa ñii toto komi siko uxi ra ñii ka ñii toto komi siko xau'un komi (1990-1999) xikuu ra te kachiñu xa'a ñu'un tuun Ñuu Tikutu kama ni nixika ra ndiki ra, ni na koo ñu'un tuun ndisaa Ñuu Tikutu, ra ta yo'o sãki'vi ta'an ra ña ñu'un ve'e na yuvi ñuu yo'o, ra ta kani tuku kúu ra, xini ra kani ra tukun ra chíkaa rá tatan na ndee ndó'o.

Ra sava tiki kúu ra ta ké'e tutu ve'e chiñu, ra chíndee ta'an ra ndíki ra ña va'a koo ñuu, ra nuu na chiñu yíyo ve'e chiñu.

Ndiso ra chiñu ka'nu ve'e oni (primaria) ña nani Francisco I. Madero, ta xa oko oni (23) kuiya yíyo ra ñuu Tikutú, nda'vi ndaa Ñuu Yita Ta'nu, ñuu kuachi, ña sáka'vi ra na kuachi; va'a ní ka'an na nuu xa'a va'a ni sáchiñu ra.

Donato Veleces Reyes
Escuela Primaria Francisco I. Madero
Cocuilotlatzala, Metlatónoc, Guerrero

Hipólito García Luis (1946–2005)

Te xikua'a Hipólito García Luis n̄kaku ra ñuu naní Tunxa Kuaan, tiin ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo, yóo ndika, Ñuu kuachi, ña kuiya mil ñ̄ji ciento uvi xiko ñ̄ñu (1946) xe yóo uxi kuiya ra te sakuaan ra ndia'vi yoo Ñuu Yitun Ndichuu ña yóo so Ninu (norte) nuu ñuu ra, te yóo yatin ñ̄ii hora ku'un yo yichí, te ñuu yíkan xíni ra ka'yi ra te ka'vi ra, kivi sakan ndi un kuasa va'a xánini te savi xa'a ña xíni tuni sakuaan ra ve'e escuela, ká'an ra ndi te sakuaan ndi tekui'na kundu ra, te ñakán n̄taxi yiva si'i ra sakuan ra.

Te xikua'a Hipólito n̄nduu ra ñ̄ii te yivi nda'vi so'o te va'a naka'an ñ̄ini ra xa'a koo va'a te yivi xi'in ñuu ra, te nde un kuasa kuvi ka'an va'a ra tu'un sa'an, xe uvi xiko u'un kuiya ra te nika'an te yivi kivi ra kundu ra te ka'yi tutu ve'e ka'nu ñuu ra, yikán xa'a sandi'ni xi'in mii ra ka'vi ra te ka'yi va'a ra, sakan tu ña k̄u_udaa ñ̄ini ra ña ka'an tutu xaa nda'a ve'e ka'nu, xe sakan xixa ra te xini ra ka'yi ra máquina te ka'yi va'a ra ndiaa ka tutu. Xika ra xa'a ñuu ra te xikoo yichí carro, ñ̄ii yukun chee, ñ̄ii nuu sásiki te kuachi tiko'ndo nda'a, ñ̄ii ve'e ka'nu x̄ikoo tu ño'on tuun, ñ̄ii ve'e uvi sakuaan te kuali, kumi ve'e uni sakuaan te kuachi te ña ndi'i ndoso xaa ra ndi ya'ya ka'nu tixin ñuu; n̄nduu tu ra te ndiso chuun xa'a Consejo de Pueblos Indígenas (COPI) te n̄nduu tu ra te ndiso chuun xa'a Ñu'un tindiaa nda'a Ñuu Yitun Ndichuu, yikan chi yuku ra kua'a tu'un ndi'ni ndo'o te yivi, sakan tu xi'in tuku ñuu; te xikua'a yo'o n̄nduu ra ñ̄ii te yivi xachuun sakuu kivi n̄iyóo nuni ra, nduchi ra, un kuasa tu n̄isata ra panela ka kua'a n̄iyoo ndoo ra te n̄iyoo tu katia mii ra yatin nuu ñuu Yoso Xiyo, koo kivi n̄isata ra café xi'in si'va sakan ña n̄iyoo tu yitun tata ra, un kuasa kua'a nu te va'a xito ra nu ñakán na kua'a ña'an ná'ñi ra, nde te tatu kachuun xi'in ra ña xá'ndia ra café xi'in si'va.

Te sáta'vi tu ra kiti na kuu: kini ña'ma, n̄iyoo tu tixu'u sana ra sakan tu sindiki; te xe uvi xiko xau'un kumi kuiya ra te ndée xíto ra, te oko uni xika yoo uvi ña uvi mil u'un te n̄ixi'i ra.

*Leonardo Constancio Dolores
Ayutla de los Libres, Guerrero*

Ña xini na ñuu yo Cosmovisión

Ndio'o

Ta xíta ndio'o yá'a ri yatin nuu ná yivi, kachi ñini na saá nikava ñii tundo'o nuu na ña kivi yo'o.

Yita tuyoo

Ta nda kivi xini yo xaá yita tuyoo, ña yo'o káchi saá, vaxi ña va'a nuu yo.

*Fernando Espinobarros Villano
Escuela Primaria Miguel Hidalgo y Costilla
Plan de Guadalupe, Guerrero*

Tu'un ndatu'un nisaa kuu

Narración histórica

Ñuu yitia ñina (Tiana)

Kuiya mil una ciento xau'un xikoo Ñuu Yitia Ñina, ndikun ndiaa, Ñuu Yitia Kuaan, ñuu kuachi.

Kuiya yo'o xikoo Ñuu yitia Ñina, chi yiyo ñii yitia nuu nixiyo ñina ñini takuii, kua'a ní kuiya kúu ña, xini na yuvi ñina ñú'un ri ñini takuii ñakán nqkuta'an yu'u na ñuu yo'o ta chinuu na kivi ña, ña kunani ña “Yitia Ñina” chi nixiyo kua'a ní ñina takuii ñini yitia yo'o. Tu'un koo káchi ña “Itskuinatoyac”, ta ña yo'o káchi Itskuin = “perro”; atoyac = “agua” Na yuvi chindu'u ñuu yo'o xikuu na NA SAVI kee Ñuu Nduva. Kivi xikoo na ta ñii ve'e va xikuu na, ta saá nija'a kua'a kuiya ta ndukua'a na.

Ñu'un yo'o xikuu ña kuenta na sa'an, ña kuiya kindoo xi'in ñu'un, kuiya mil ñii ciento oko (1920). Kivi nixiyo kuachi Ñuu ko'yo. Ña Ñuu Yitia Ñina nqkuta'an ndi'i na ta nika'an ta'an na xa'a ñuu na, ña kundikun ndiaa ña Ñuu Yitia kuaan, ta kuiya mil ñii ciento uvi xiko uxi (1950), nduvii xa'a ña unda ve'e chiñu ka'nu ña kindoo kivi ña “Yitia ñina”; ta kama ká'an na kachi na xi'in ña (Tiana).

Antolín Gaspar Néstor
Escuela Primaria Bilingüe Ignacio Zaragoza
Ixcuinatoyac, Guerrero

Ñuu Fátima

Fátima kúu kivi ñii Virgen, kivi yo'o ch̄nuu na kivi ñii ñuu, ta ñuu yo'o, kó'yó ní ñu'un kúu ña, ta nána lo'o tikuii, te x̄kin ñuu yo'o kúu te savi, te ñikee ñuu yatá Yitun Ndichuu te nduku ra ñu'un va'a mii koo yitu ra.

Kivi nuu t̄in ndiaa ra xi'in te chiñu Ñuu Ndichuu 1938 nde 1983, te k̄xaa na s̄ania'an na kuali te sakan ká'an na ovi nuu tu'un sakan k̄xa'a na ká'an na xa'a ñuu ña kundaku chuun xa'a Ñuu Ndo'yo Lima, te koo ve'e chiñu ka'nu ñuu ra, kunduu ña nda'a ñuu t̄in ndiaa Ñuu Yitia Tioo.

Unde kuiya x̄ta'an na nikindoo ña nama te chuun, kuiya te kuiya, ndu ti'vi sakúu te velo xi'in te yivi te ní'in yichi nuu te chiñu, Eleuterio Bernabé Aurelio; sakan te n̄tiin ra te kuiso chuun xa'a ve'e chiñu ka'nu ñuu ra sakan k̄ndoo ra nduku ra ña kúni nuu ka'nu.

Te kivi vitin te ñú'un mii kándu'u ñuu yo'o t̄in ndiaa ñu'un ñuu, ña Ñuu Ndichuu, te sakan te ndiso chuun xa'a ñu'un náma ra saá uni kuiya sakan te ndu ti'vi te yivi kuaxi sakúu na ñuu kuali mii ndátu'un sakúu te xixa xi'in te yivi, yoo kúu te naki'in chiñu te ndúu ra te kuiso chiñu xi'in ñu'un ñuu.

*Maurilio Guerrero Vázquez
Escuela Primaria Bilingüe Ignacio Zaragoza
Cuadrilla Nueva, Ayutla, Guerrero*

Ñuu Tepango

Tepango, ndúu ña ñiii ñuu tíin ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo, yóo Ndika, Ñuu kuachi.

Ña ñii unia toto uvi xiko uxi (1859), nixikoo ña nduu ña ñuu, te koo xini yóo n̄nduu te yivi n̄xakin ñuu yo'o, ka ña ñii kaa unia toto uni xiko (1860), n̄xaa ñii te yivi tixin ñuu yo'o te n̄nani ra Juan S. Ojeda te n̄kee Ñuu Yitun Ndichuu tiin nda'a Ñuu Yitia Tioo, te yo'o te savi n̄nduu ra, te suvi ra n̄xa'ndia chuun nuu ñuu yo'o, sakán te n̄xati'vi ra sakúu te yivi te n̄ndatu'un ra koo ti'vi ra, te koo mani ra, ka kivi sakán ndi ndée mii ra yo'o ndi, un vasa yoo kivi ña; te ña kuiya ñii kaa unia toto kumi xiko u'un (1885), tuku sakán n̄kaya ti'vi ra te n̄ka'an ra ndi va'a ka Tepango kunaní ña; tu'un inkoo kuni kachi ña ndi “mii yóo tikuitia” yikú mii n̄kaku tu'un yo'o Tepetl ka'an ña ndi yikú.

Ña xe nichindu'u ra kivi ñuu yo'o te n̄ka'an ra xi'in te Ñuu Yitun Ndichuu, n̄taxi ra ña yóo, ka te yivi ñuu yo'o kuni ra ndi koo ñuu nde mii xa'an ndi'i ñu'un ka'nu ra.

Sakán n̄xaa te xikua'a Juan S. Ojeda te x̄ati'vi ra te yivi n̄xikundee nuu ñu'un yo'o te x̄a'ra ra xachuun ra nuu ñuu, sakán te x̄a'ra ra ve'e ka'nu, ve'e yukún, xi'in ve'e sakuaan te kualí; te vitin ndi, ve'e ka'vi kumi (secundaria) sakuaan te kuachi yóo tixin ñuu yo'o, n̄'in ña kivi te xikua'a Juan S. Ojeda ka suvi ra chiyukun ña yóo tixin ñuu yo'o.

Margarita Abelino Nieto
Zona escolar 074
Tepango, Guerrero

Ña Ñuu Tuxa Kuaan

Ne xikua'a Nicolás García Antonio, Miguel Cornelio, Francisco Silverio, Antonio Lázaro de los Santos, Juan Manuel Victoriano Castro, Celso Cruz, José Alejandro, Jesús Cervantes xi'in Pedro Calixto García; te yivi ndée tixin Ñuu Yoso Xiyo (El Charco), te ndi ña kuiya ñii kaa ñii toto uvi xiko ñii (1949) nindatu'un ra ndi kúu siin ra nuu Ñuu Yoso Xiyo (El Charco), yikán te nixakin ra ñii ñuu xá chindu'u ra kivi ña Tuxa kuaan nixaa ra ña yo'o, ka niyoo kuachi xa'a ñu'un xi'in te yivi ndee tixin ñuu yo'o sakán tu, ka xika yóo ve'e ra te káandu'u ñuu.

Ñuu Tuxa Kuaan ña ka'an "Mii yóo Tuxa kuaan", ka yo'o ndi niyoo kua'a Tuxa kuaan, te ñindi'i nu ka xe mii te yivi ñixa'ndia nu kuni nu nuu ra; sakúu te yivi ndée tixin ñuu yo'o ndi te savi ndúu ra. Te xikua'a Nicolás García Antonio, te yo'o nitaxi kua'a ra ñu'un ra kunduu ña'an ñuu, ña kuiya mil ñii ciento uvi xiko uxi (1950); te xe mii tu ra ñixika nu te kuvá'a chuun xa'a ve'e ka'nu ñuu, te ñinduku ra nuu ve'e ka'nu Ñuu Yitia Tioo ña kuiya ñii kaa ñii toto uvi xiko xau'un, (1955), ka ñuu yo'o tiiin ndiaa ña.

Ñii te xikua'a yiva si'i te ñixika nuu kua'a kuiya nuu ñuu ñinani ra Hipólito García Luis, te ñinduu ta ra, te ndiso chuun xa'a ve'e ka'vi uni (primaria) xi'in ve'e uvi (preescolar) sakuaan ne kualí, ñinduu ra techuun tixin ve'e ka'nu ñuu ra, te nindiso chuun tu ra xa'a ñu'un ña Ñuu Yitun Ndichuu, te kua'a kuiya xá'ndia chuun ra nuu ñuu ra.

*Aurelio de Jesús Moreno
Zona escolar 074
Ocote Amarillo, Guerrero*

Ñuu Yoso Noni

Ñuu i nani tu'un koo: “Tototl” saa, “Tepetl” yuku, Tototepec káchi ñini ña; “saa kúnoo nuu yuku”. Ta ña ká'an Tu'un Sa'an nákuni na kivi ña Tototepec. Ta tu'un savi nani ña yoso Noni, káchi ñini ña “yoso ndika nuu va'a ní kána yutu”, ta va'a ní xíyo noni, ña kua'a ña náki'in na kivi chí'i na.

Ndátu'un na xikua'a, na xákin Nuu Yoso Noni, kixi na Ñuu Yata, ñii ñuu xinakaa chi kua'an Ñuu Nduva, nuu xindoo nixikivi chí'i na yutu chi nixikana ña, ñii ño'on yatu, xikuu ña, ñakan sandakoo na ña, ta ñaki'in na vaxi na nuu sá'vi ñu'un, ta ñata'an ñini na nixikundoo na, ñii yoso, ña nani Yoso noni vitin, ña yo'o ndatu'un na kuu xa yíyo 600 iñu ciento kuiya; ta un ta'an ka kixaa ta pachili'nki ví saa.

Ña Ñuu Yoso Noni, chi nino ndakuta'an ñu'un na xi'in ñu'un ñuu Tnoti, chi ninu ndákuta'an ña xi'in ñu'un na Ñuu Yuku Savi, nuu kíta ñu'un nakuta'an ña xi'in Ñuu Kawa Tachi ta xi'in Ñuu Yuku Yisa, ta chi nuu sá'vi ñu'un nákuta'an ña xi'in ñu'un, Ñuu Yita Yiti ta Ñuu Kuchi Kunu; ndi'i ñuu yo'o nda'vi ndaa ña Ñuu Kuachi (Estado Guerrero).

Ñuu Yoso Nuni kúmi ña ñii Colonia náni tikuii Yasin (Agua Zarca) ta ñii ñuu lo'o náni San Miguelito, nuu xa yíyo (comisaría).

Na Nuu Yoso Noni xa kua'a kúu na, xayíyo ñii 3 000 (tres mil) kúu na, ña chiño yíyo ñuu na kúu, Ve'e Kutatna, Ve'e nuu ká'vi na vali, ve'e ovi (preescolar), ve'e uni (primaria), ve'e kumi (secundaria). Ta saá kómi na Tachu kaa (teléfono) ña ká'an na xi'in na yivi ndóo xika. Yíyo kua'a ní Yuku sikun yíta nuu Ñuu Yoso Noni, yuku saa, yuku tatno, yuku canton ta saá sava ka yuku vali.

Kiti yuku yíyo yo'o kúu ndiva'yi, tima'an, lesu, yakuin ñonkuui, xako. Ndaa yusu kúu ti un koo ka, yiyo. Ta ti ndáchi kúu: si'ña, tiya'a, tikaka xi'in tioko xii.

Yuku Ñuu Yoso Noni yíyo Yitun ndii, tuxa, tiini, yitun ti'ma.

Elsa Suárez Campos
Escuela Primaria Revolución
Tototepec, Tlapa, Guerrero

Kandia keei

Ñuu kandia keei tîin ndiaa, Ñuu Yitia Tioo Ndîka kuachi, te kuiya 1890, x_ákin nuú, te xixa Juan Cayetano Basilio xi'in Marcos Morales xa nîxinu 115 kuiya x_ákandu'u ñuu yo'o (2005).

Ña va'a yíyo ñuu kandia keei kúu ña yo'o; ve'e nuu sákuaan na kuali, tîin ndiaa ñuu kuachi, te nîya'a kuiya, te nduku na natiin ndiaa na mii Ñuu ko'yo, nuu ká'an na uvi nuu tu'un, te sakán t_áxi na ndayi ña x_íkoo ve'e sákuaan na kuali savi, ña kivi 10 kua'an yoo uxi (octubre na kuiya 1983).

Te kivi 18 ku'an yoo uvi (febrero), ña kuiya 2000 te n_íki'vi, yo'o kaa ñuu yo'o te sakán un vasa na'an n_íxiniñu'un ña te nitivi ña.

26 kua'an yo kumi (abril) na kuiya 2004 n_ítivi yo'o kaa yo'o, un vasa x_íniñu'un ka ña, kachi un vasa xávii na ña, mii na s_áki'vi ña.

26 kua'an yoo una (agosto), na kuiya 2004 yoo uvi (febrero) ña kuiya 2005, n_átuun ño'on sakuu ñuu kandia keei.

Kivi uxi kua'an yoo uxi ñii (noviembre) ña kuiya 1998 n_ísa ki'vi te chiñu ve'e ka'nu ña yitia Tioo ndika kuachi ní saki'vi ra Tikuii xi'in ndaka yuyu unda mii ñuu kandia keei.

*Emilio Castro Morales
Escuela Primaria 10 de Octubre del 83
El Piñal, Ayutla, Guerrero*

Ñuu Ñu'un yaa

Te Juan Roberto Villanueva te 70 kuiya ndátu'un ra xa'a sava ña ka'nu kuu ñuu Ñu'un Yaa ña tiin ndiaa ñuu Yitia Tioo ndika kuachi.

Kuiya 1966, chĩnuu na kivi yo'o Ñu'un Yaa, te sakan kue, kue kix'a'a na ndasava'a na, sakúu nuu ké'e yo chiñu, nuu kee xu'un xa'a ña ndichi ña va'a kúmi ñuu.

Kuiya 1970, xa kindoo na kumii nia un tĩin ndiaa ka na xatia Ñuu Concordia; xa'a ña nduvii nia ñuu Ñu'un Yaa nuu ndée na, te sakán kua'nu nía unde xaa nía nuu kúni nia.

Kivi kumii nia kix'a'a nia ndúku nía sakúu ña va'a nuu ka'nu ña koo ñuu nia.

Kuiya 1974, xga nia sakúu ña va'a koo nuu ñuu ta'an kúu: yukun, ve'e chiñu ka'nu, ve'e nuu sákaan na kuali, ve'e te sánia'an xi'in ve'e sutu.

Kuiya 1975, nduku nia ndayi ña nikoo te chiñu ka'nu te sakán taxi nia ndayi ña koo ve'e chiñu lo'o (Delegación Municipal) kuiya 1976, yo'o kúu ña ninama kivi ña ñuu yo'o sakán ká'an mii ndayi, te kindoo kivi ña El Coyul unda vitin.

Kuiya 1985, kixaa na sánia'an ná ka'an avi nuu tu'un, tu'un sa'an xi'in tu'un savi, sánia'an na, na kuali ka'an tu'un savi.

*Pedro de Jesús García
San Antonio Abad, Ayutla, Guerrero*

Ñuu xiki Tundoo

Ña kuiya nixikoo Ñuu Xiki Tundoo (Loma Canoa) ndikun ndiaa Ñuu Yitia Ta'nu xikoo ña oko kumi xika yoo uxi ovi (diciembre) kuiya mil ñii ciento, uni xiko uxi kumi (1974) xa kua'an oko uxi ñii kuiya nixikoo ñuu yo'o.

Ña nuú, chīnoo na'an na kivi ña, chīnani na ña, tiko'yo nuu ndóo na Nava; te sondi'i nq̄a'vi xini na, nq̄achinoo va'a na kivi ña, ta chīnani na ña xiki Tundoo (Loma Canoa) kuiya (1975), ña ndakunda'vi ndaa ña nuu na chiñu ña Ñuu yita Ta'nu.

Kivi ña ká'an, ndasaa yíyo nuu kánakaa ña, ta káa yitun tundoo lo'o káa ña, ñakán nani ña Xiki Tundoo (Loma Canoa).

Na, ve'e ta tata Luciano nava yo'o, kixi na Ñuu Yoso Ndie'e ka'no, ta ñu'un ndóo na Xiki Tundoo yo'o tq̄xi na Ñuu Yoso Ndie'e Ka'no, ta ndyva'a tutu xa'a ña kuiya 1975. Ta tata Francisco Nava García ñuu yo'o kúu ta si'na nixiyo Comisario.

Juan Pastrana Comonfort
Artemio Ramírez Cano
Alberto Santiago Álvarez
Escuela Primaria Bilingüe Plan de Iguala
Loma Canoa, Guerrero

Ñuu Yoso Ndiva'yu

Ñuu Yoso Ndiva'yu (Cuyuxtlahuac) ndikun ndaa Ñuu Yita Kuaan, un vasa xini yo ama xikundi'i ñuu yo'o, so yíyo ña kuiya. 1964, yoo uxi ovi kuiya 1969; na ve'e chiño xi'in na ñuu, xindee na ñii yikú kini ni káa, nuu un toko yichi ya'ya (carretera) un koo tikuii va'a, ni un kóo ñu'un tuun nuu na, ni nuni kuxi na un koo, ñii ndi'i kúu yaa na; chí'i na ñii yoso ndika, ñii kúu yaa ñuu ndée na, ndíaa na yitu, yikán xike'e na ve'e lo'o xikixin na, ta xindiaa na yitu na, ña un kaxi ka ti yakuin a ñinka kiti yitu na, ñii kivi niki'vi kiti ta xaxi ndi'i ri yitu na, ñakán kixa'a na ké'e na ve'e na nuu kúndoo na, nikaxin na ñii yoso ka'nu ndaa, sava na ke'e ve'e yita yayi (Zacatón), sava na ke'e ñujun (palma), un koo unda ñii ve'e koo na xi'in na ve'e na, un koo ve'e nuu ka'vi na ta yachi xika'vi na xa'a yitun tuku (ahuehuete). Na sika'vi nuú kúu Antolín Leyva Pastrana, Guadalupe Vivar, Isaías Blanco Estrada, Juana Martínez Pinzón, xi'in Valentín Comonfort Villanueva.

Kuiya 1971 ke'e na ñii ve'e yitia yayi nuu ka'vi na vali. Sa'ya na, ñinka kuiya ke'e na ve'e ndo'o, ñiya'a kuiya kuva'a ve'e ndo'o; niya'a kuiya ta saá kuva'a ve'e chiño. Ñii kuu yaa na nanda'vi xikuu na xisikua'a na xini ñujun, un koo xu'un na, ni ña kundixi na un nixiyo; ñii kuu yaa na tá'vi na ñu'un, ta chí'i na yitu, chí'i nduchu va na, su un koo kua'a nuni kana ña chí'i na; tatna keje xa'a ña, ta saá ta Comisario Maurilio C. R. nixikan ra tatan keje xa'a yitu, nixikan tikuii va'a, nixikan ra ve'e va'a, nuu ka'vi na kuali, nixikan ra nama takuii (tanque), uvi nuu ñu'un tikuii. 1982 kuiya saa ke'e na ve'e va'a nuu ka'vi na kuali, ta yíyo tatan keje xa'a yitu saá kixa'a na, chí'i na ta va'a ní nii kana, ta ñii Comisario ñindi'vi chiño, nixikan ra ñu'un tuun nuu na, ña kuiya 1995, kixa'a ra kachiño na ta ñini'in na xu'un, ta saá ñii kuyaa na ñixa'an na kasava'a na ve'e ndo'o kuiya 2000, ta saá kasava'a na ve'e va'a xi'in ve'e ndiso ta'an.

Modesta Cruz Basurto
Cuyuxtlahuac, Guerrero

Ñuu Nuu Tiaka

Ñuu Nuu Tiaka, nda'vi ndaa Ñuu Yitia Ta'nu, ndátu'un na xikua'a Ñuu Nuu Tiaka Ñuu kuachi, na xikua'a kúu na ndátu'un ña kivi xikoo Ñuu yo'o kúu kuiya ñii kaa una toto oni xiko uxi (1870).

Kuiya ñii kaa ñii toto komi xiko ñii (1981), kixaa na sáka'vi na kuachi ve'e oni (primaria), ña ve'e yo'o xikuu ña ve'e ndo'o ra chiyo xikuu xini ña.

Kuiya ñii kaa ñii toto komi siko uxa (1987), n_{oo} ní ya'vi ti café, xe'e ñinkán, kua'an ní na yuvi ñinka ñuu, kachi ti café yo'o kúu ti xiki'in na xu'un xixixi na ve'e na.

Kuiya ñii kaa ñii toto komi xiko uxi ñii (1991) xikoo ve'e ka'vi ovi (preescolar), ra kuiya yo'o kúu ña ninaa ta'an na yuvi ñuu yo'o xi'in na saka'vi na kuachi, ña un vasa sáchiñu ni'in na xi'in na kuachi ña ñinkán na yuvi yo'o kee na nixa'an na ve'e SEP yíyo Ñuu Yitia Nda'yu, ñuu Kuachi, nayo'o ndee ni ndo'o na kisa ta chiñu seguridad

(policía) xi'in tina va'a ti saku'a tiin na yuvi ra na ve'e chiñu un ñika'an na, ni un vasa nixindini na xa'a kuachi ndo'o na ñuu yo'o, xa'a na kuachi.

Kuiya ñii kaa ñii ciento toto xiko xau'un (1995), kuva'a ve'e tie'e xa'a ña ve'e ka'vi oni (primaria), ñuu chindiee ta'an ña Ñuu yo'o xiko na yoti unda yuvi Tia'mi (Barranca Honda). Ña kuiya yo'o xikoo ve'e nuu kut tan na, so un vasa kútatan na, kachi un koo ra médico ni tatan.

Kuiya ñii kaa ñii toto komi xiko xau'un ovi ra ñii kaa ñii toto komi xiko xau'un oni (1997-1998) kova'a ve'e tie'e xa'a na ve'e ka'vi ovi (preescolar)

Kuiya ñii kaa ñii toto komi xiko xau'un komi (1999), niki'vi ñu'un tuun ñuu yo'o.

Concepción Rojas Estrada
Fabiola Vargas Mejía
Ojo de Pescado, Guerrero

Ñuu Yitun Coco

Xita'an, ñii ti'vi te savi n̄ndee ra nuu Ñuu Xaa, so Ninu (sur), niya'a kivi kua'an, te ña kuiya mil ñ̄ji ciento uni xiko uxi, ñii ti'vi si'i e ne ndée Ñuu Xaa, te xa'an nia ndátu'un ti'vi nia xi'in te yivi, saa va'a kunani ñuu yo'o, te n̄kuiin te xikua'a Pascual Zeferino Castro, ndi va'a kuaní ña Ñuu Yitun Coco ka tixin ñuu yo'o, ndi yóo uvi ta'an yitun coco, yikán te n̄kuiin sakúu te yivi ká'an ra ndi va'a tu sakán kuaní ña, te n̄ndoo ñuu yo'o naní ña sakán.

Ne xixa x̄akin nuú ñuu yo'o ndi suvi ninduu te xikua'a Juan Donaciano Abarca te n̄kee xa'a Ñuu Katia Yatá, yatin Ñuu Yitun Tika'a, José Hernández xi'in Agustín Castro Campos te n̄kee Ñuu Xaa; sakán niya'a kivi kuá'an ña te x̄a' n̄ta'vi te yivi so kukua'a ra te sakán tu ñuu ndi, so kuche ka ña, te x̄a' kuni ka ñu'un mii kuva'a ve'e ra, sakán te ndúu ti'vi sakúu te yivi ndátu'un ra xa'a ñu'un ña kuni koo ve'e ra, te n̄ka'an ra xi'in te xikua'a Agustín Castro Campos te chuun nuú, saá ña va'a xiko ra ñu'un kuni nuu ñuu, ka te yo'o ndi kua'a ní ñu'un kúmi ra, te koo ña n̄ka'an kua'an ra te n̄xiko ra mil metros ndika ña; yikán te ninata'vi ra ñu'un nda'a te yivi un koo ñu'un; niya'a kuiya kua'an te ñii sakán kukua'a ka te yivi nde vitin.

Ña ndii Kuiya ñii kaa ñ̄ji toto kumi xiko u'un (1985), nika'an te ñuu kivi te xikua'a Agustín Castro Campos ña kundu ra te chuun tixin ñuu yo'o, kivi ña niki'in ra chuun, yikán te x̄a' ra xika nduku ra nuu ve'e

ka'nu Ñuu Yitia Tioo te kuva'a chuun xa'a ve'e ka'nu ñuu ra, yikán te nixinu chuun, te niki'in ra tutu n̄kutuni xa'a ña.

Ña kuiya ñii kaa ñ̄ji toto kumi xiko iñu (1986), te n̄xika nduku ra kuva'a chuun xa'a mii Ñuu Yitun Coco, t̄iin ndiaa nda'a Ñuu Yitia Tioo, yóo Ndika, nuu ñuu kuachi, te xa'an ra nde Ñuu Si'ndi Ya'a (Chilpancingo).

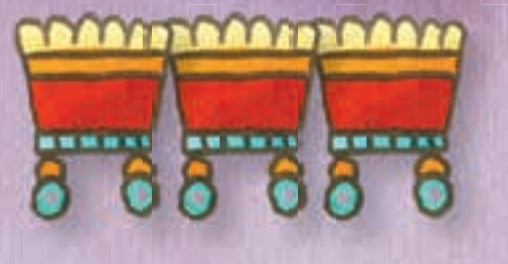
Ña kuiya uvi kaa uni (2003), tuku sakan n̄ndatu'un ra xa'a ñu'un mií kasava'a ra ve'e ñuu, ka tuku sakán n̄kukua'a te yivi tixin ñuu.

Te n̄ndatu'un ra xi'in te xikua'a ra Gaudencio Donaciano Abarca, saá ra ña va'a xiko ra ñu'un; yikán te nika'an ra ndi kuee kuu te xiko ra u'un ciento metro ña ndika ña, ñii ta'vi x̄a' ra ve'e ka'nu, te ñii ta'vi n̄kuva'a yukun (iglesia) ñuu ra, kivi ña n̄kuva'a tutu xa'a ñu'un ndi xa'an te ndiso chuun xa'a ñu'un te k̄eta va'a ña ndátu'un ra.

Ne xixa kuu na'nu tixin ñuu yo'o ndi suvi te velo Agustín Castro Campos, José Hernández Castro, Gaudencio Donaciano Abarca, xi'in te velo Palemón León Castro: sakúu te yo'o ndi n̄chindee tu ña'an te sánia'an te kualitixin ñuu yo'o, x̄ikanuu ra te n̄koo va'a ñuu; sakán tu nuu kuaxi.

Asunción Rojas García
Amulfo García Morales
Zona escolar 073
La Concordia, Guerrero

Nuu natava na ña yíyo

Representación teatral

Viko savi

Na ká'an xa'a ña kúu:

- Ra ndakuatu.
- Ra ndátu'un ña kúu.
- Na Mayordomo.
- Na tivi (músicos).

Ra ndátu'un: Ra ndákuatu xíniñu'un ra tima, yita, xuxa va'a, ta kua'an nuu yuu savi; ta xíkoo ra ka'an ra xi'in savi.

Ra ndákuatu: Ndo'o na (mayordomo) taxi ndo kumi tima na'nu nda'a yu xi'in yita kuaan.

Ra ndátu'un: Ra ndakuatu kúu ra xavií yita nuu savi ta xá'ndia ra chiñu, ní kúu ña ke'e na.

Ra ndákuatu: Ndo'o na tata taxi ndo ñii litro ndixi, xuxa va'a ta kumi ndivi.

Ra ndátu'un: Na mayordomo váxi na xi'in ñii tixu'u ta nataxi na ri nda'a ra ndákuatu ta saá taxi ra ní kuxi yuu savi.

Ra ndákuatu: Kivi vichin kixaa i ká'an i xi'in ndo, ndi'i nima yuva i xii-i ta ra sána'an.

Ra ndátu'un: Ta ndi'i nakuatu ta tata yo'o ta ká'an ra xi'in na ve'e mayordomía.

Ra ndákuatu: Taxi ndo tixu'u chi xa ka'ni yu ri ña va'a taxi yo ní nda'a savi.

Ra ndátu'un: Ta ndi'i xá'ni ra tixu'u, ta ní nuu kée kó'ni ra ña nuu yuu savi, xá'ndia ra ña'nu kualí su'ma ri, yaa ri, xitin ri xi'in so'o ri kaxi yuu.

Na mayordomo: Na'a ndi'i ndo'o ra kuachi xi'in na si'i na nataxiyo ña'an kachiñu nuu savi.

Ra ndátu'un: Nuú savi yo'o kúvii ña'an kuxi na, chíkaa na ko'o nuú ta taxi na ña, nda'a ra ndákuatu ña ndataxi ra kuxi yuu savi.

Ra ndákuatu: Ndo'o na tata tivi, na'an ndo kixaa'ndo tivi ndo ñii yaa ta va'a ndasa ka'nu yo viko savi mií yo na savi.

Ra tiaa ñuu: Na'an ndi'i ndo, ná taxa'a yo ra ko'o yo ta saá kúu ña víi koo viko, saá kúu ña va'a ní kána nuni ña chí'i mií yo.

Gabino Guevara Leal
Escuela Primaria Fray Bartolomé de las Casas
Llano de Tepehuaje, Metlatónoc, Guerrero

Nuu tava na ra chiñu

Na yuvi ka'an ña kúu:

- Te ndátu'un.
- Te yínuu nuu Ñuu.
- Te ndikun sata ra.
- Te ve'e chiñu chee.
- Te xikua'a.

Te ndátu'un: Te yínuu nuu Ñuu xi'in te ndikun sata te, ta sata te kee ve'e chiñu chee. Te vaxi ñii te xikua'a kuee, xíka ra kixaa ta chindiee ta'an te xi'in na xikua'a.

Te xikua'a: Yóo va'a ndo na ta'an yo, kundaa ñini-i na nakuta'an yo xa'a ta kunuu nuu yo, ñuu mií yo.

Te yínuu Ñuu: Va'a na kundiatu yo ñii kani lo'o ta saá ka'an ta'an yo xa'a te kúu te kunuu nuu yo.

Te ndikun sata te: Kundaa ñini yo ta kachiñu yo Ñuu yo ta ndi'i mií ndo'o kúu na ka'an yoo kúu te kuu chee nuu Ñuu yo.

Te ndátu'un: Ndi'i na xikua'a na kúu chee ndée na nuu mesa ta ká'an ta'an na, yoo kúu te ndaki'in chiñu nuu te kanata kuiya yo'o.

Te kee ve'e chiñu chee (juez):

Yo'o yíyo ndixi xi'in xanu ña kuniñu'un mií ndo.

Te ndátu'un:
Te yínuu nuu Ñuu (comisario):

Ndi'i na ñuu xi'i ndixi ta xá'mi na xanu.

Na yíyo va'a xi'in yo, na ta'an yo ka'an ndo yo kúu te tava yo te kunuu nuu Ñuu yo. Kuiya yo'o.

Te ndátu'un:

Ndi'i na yuvi ká'an ta'an ta nákaxin na xa'a te ñuu te ndi'vi nuu te yínuu.

Te xikua'a:

Yo'o te yínuu nuu ndi xi'in te xikua'a, na nana, na tata, te kualii ndi'i ndo. Vitin k̄indoo ndi ña, xa tan yíyo koo va, te x̄ikuu te x̄indikun sata te ȳinuu kuiya yo'o te ñaa kúu mií te nduu te kunuu nuu mií yo.

Te yínuu nuu Ñuu:

Ni kúu ña káchi sakuu ndo te yivi.

Te xikua'a:

Ñakán kúu ña va'a va chi sakúu yo ká'an xa'a te xikua'a kachiñu ñuu yo.

Te yínuu nuu Ñuu:

Ta saá koo va, vii, vii naki'in na koo yikun chiñu.

Beatriz Morales Ramírez
Escuela Primaria Bilingüe Salvador Allende
Coaplinola, Ayutla, Guerrero

Ta lo'o k̄isakui'na, se'e nana María ve'e chiñu

Na yuvi: Tata José, nana María, ta chiño, tata principal, xi'in ta Miguel.

José: Tata chiño vaxi-i kakin kuachi nda'a un, xa'a ta lo'o Miguel se'e ñá María, ñiki'vi ra nuu xíko i, ta kisa kui'na ra ñii tutu tíaa, ovi yitun ka'yi tuun xi'in ñii cha'ma nákatia, ta ñakán kuni-i kana un ñá nana si'i ra, na cha'vi ña, ña xi'in xo'on.

Ra ndátu'un: Niya'a ovi kivi ta kana na ñá nana María ve'e chiño.

Ta chiño: Ndo'o na tata principal, vitin kuni-i ndatu'un i xi'in ndo; ta tata José yo'o, k̄ixi taxi kuachi xa'a ta Miguel se'e nana María yíyo yo'o chi ñiki'vi ra ve'e nuu síko ra, kasakui'na ra ñii tutu tíaa, ovi yitun ka'yi tuun xi'in ñii cha'ma nakatia.

Tata principal: Va'a va xikundaa ñini va nde. Ta vitin ká'an un xi'in ñá nana cha'vi ñá, ña k̄isakui'na ta lo'o se'e ñá, nde'e yíyo nde yo'o, kúnuu nde xa'a ña kuachi kunani yo'o.

Ta chiño: Tixa'vi ndo tata ta saá kachi ndo. Nana María k̄ana i yo'o ve'e chiño yo'o ña kundaa ñini un xa'a ñii kuachi lo'o. Ta Miguel se'e un kisa kui'na ra ve'e nuu xíko tata José, k̄i'in ra ñii tutu tíaa, uvi yitun tíaa tuun, ta ñii cha'ma nákatia tutu, kasa un ña mani cha'vi un ña.

María: Ndi'i ndo na tata, ka'no ní koo ñini ndo, na ka'an tata José, yoo kúu ñii na x̄ini k̄isakui'na ta Miguel se'e i, ta cha'vi va i.

José: Nana, na ka'an i ña ndaa xi'in un, un kuvi taxi-i ñii na xini, mií-i va i x̄ini, chi ñii mií-i saá yíyo.

El niño: T̄iin i ña nándoso ve'e nuu xíko tata José, chi mií va ra n̄anduku i, taxi yika ra nda'a chiñu nda'a i. Ta nuu k̄asakui'na i tuvi ra, ta vaxi kivi chindee i ñuu yo, ta k̄a'vi i. Ta chiño: Nana yichi ní kúu ña ká'an tata José, un koo nda ñii ña kaka ndikuvi ñini ra xa'a un ta xi'in se'e un, kasa un ña mani cha'vi un ra.

Ra ndátu'un: Ta nd̄akuiin nana maría cha'vi ña, ñii kama n̄akundichi ñá, ñii too lo'o ñixa'an ña ta nd̄iko ñá xi'in xu'un ta ch̄a'vi ñá ta tata José.

Tata principal: Nana, un ñii ña kaka ñini un xa'a tata José, xa k̄undaa ñini yo xa'a ña, saá va kaá na vali, vitin ka'an un xi'in ra na un kasa ka ra ña yo'o ñinka kivi, va'a ti ra ka'vi ra, chi koo ra ta chiñu vaxi kivi, chindee ra ñuu yo.

Ra ndátu'un: Ndi'i kunani kuachi, ta ñii, ñii na k̄ee kuanu'un.

Enalda Ramírez Saavedra
Escuela Primaria Bilingüe Lázaro Cárdenas
San Francisco Xochapa, Alcozauca, Guerrero

Ñi'na

Na yuvi: ra ndátu'un, ñi'na so'o ñii, María xi'in José.

Nuu kana ña yo'o: kúu nuu yíyo ñii ve'e lulu, tañu yitun yíyo yukú.

Ra ndátu'un: Yatin yukú Ñuu Yuku Si'vi nixiyo ñii nana x̄inani María ta ñuu ñiki'vi ñi'na sayi'vi ña'an ña ve'e ñá.

María: Ná'an kuxu un José, xa t̄an i nduchu kuxu un, vitin ni'ni xita.

José: Un kuxi-i si'i, ku'un i viko San Agustín kúni i, chi ñii vitin va kana ña.

María: Ndachun sánda'vi un yi'i. Ta kuni ku'un ko'o, va kúu yo'o un sivi nuu yi'ya kána viko ku'un yo'o ta kini.

José: Ta sáa ní kúu i. Un síndi'i un yi'i, xa nika'an i xi'in un ndi ku'un i viko, ta un ndiko yachi i, unda xitaan na'an nandiko i.

María: Un sáa un xi'in i. Ká'an i xi'in un ndi kundasin ní i kivi kindoo mitu'un i José.

Ra ndátu'un: Ta José ñindani'in so'o ra ña ñika'an ñá si'i ra xi'in ra ta kua'an ra viko, ta ñindoo ñá María xíkañini ñá, yoo kusun xi'in ñá ñikuna'an vi ta katanii nuu ña ñi'na ch̄indee ña, káníí ta ndúu xi'in ñá, ña.

Duende: Xa nd̄jko i María. Nixiyo ka viko, ni ña táxa'a (baile) nixiyo ka. Ndaa salo'o ta'vi ñaki'in i kuxu un.

Ra ndátu'un: N̄akoto va'a ñá María, ta un suvi ta yíyo xi'in ñá kúu ra, ñi'na va kúu ña, chi un suvi xita kúu ña nitaxi ña nda'a ñá, ñii no'ni soo yitun va ño'on súsuku sa'ma t̄axi ña nda'a ñá.

Ñi'na: Taxi ña lo'o na tomi ndaa i, chi xáku ní ña.

María: Xa ndíso i ña lo'o, ta nuu k̄unaa un kusun kii un, ta kunaa ñixa'an sii va kúu yo'o.

Ra ndátu'un: Ña ndakuiin ñá María yu'u ña, ta k̄andixa ña kusun ña, n̄akoto ña yatin kánoo ñii tikachi, ta násita ña'an ña ndakasin ña xata ña ta k̄ixa'a, síso sitin ña, ña kisin ña. Ta n̄akoto ñá túvi ka'a ña, ta n̄akoto ñá yíta ndaa ovi nda'a yoso. Ña yo'o, nisaa va'a ña ta kaxini'ni ñá ka'a ña. Ovi saá ndiosa t̄an ña ka'a ña, ta ndoto ña ta s̄akusivi ña, ta nixi'i ña. Saá ra x̄aki'in ñá xa'a ra, ra x̄ino ñá, xi'in ovi na vali se'e ñá, undee ñá nuu Ñuu Yuku Síyi'vi.

María: Kixi ndo chindee ndo yi'i, chi ñi'na ñiki'vi sayi'vi ní yi'i ña t̄an i ndiasa ka'a ña, ta s̄ikusivi ní ña ta kua'a ní ndika'a n̄axino xáxi kiti sana yo, xi'in sava ka ña ch̄i'i yo.

Ra ndátu'un: Saá ta x̄iniso'o ta yíyo xi'in ñá xi'in ovi ka tata ta kua'an na ndikun na ñá yichi. Nixaa ka na yivi, xa ñixi'i va ñi'na, unda ñikundaa ña kíndi'i ña.

María: Unda ñii ka kivi un sandakoo un yi'i José. Chi ña ñi'na ra va'a nduvi ña nd a, ndaa ka yivi, ña kuvi sáyu'vi ña mii yo ta kasakui'na ña se'e yo. Ña ñi'na x̄a'ni-i kanií mii un nuu ña.

Dioscora Trinidad Martínez
Escuela Primaria Ignacio Zaragoza
Cuadrilla Nueva, Ayutla de los Libres, Guerrero

Kiti yukú

Nuu kána ña yukú nuu yita yitun.

Na yuvi: ra ndátu'un, taa, yisu, tima'an, leko, ñukuii, luví xi'in saa.

Ra ndatu'un: Va'a ní kaa, un koo ña yíyo, ti kusii ñini kuu ndi'i kiti ndóo ri yuku xina'an, ti xíkasa to'o ta'an kúu ndi'i ri, va'a ni xīndoo ri, ñii kivi yo'o un va'a nikuni ri ña xīni ri, kīxa'a xíxi yuku, ndee ni ñīndi'i ñini ri ta ñiyu'vi ri xīno ri kua'an ri yo'o, xīnu ri kua'an ri kaa, ña kúni ri kaku ri, un kóko ri kasa ño'on.

Yisu: Ndachun tu, kúu ña yo'o saá.

Tima'an: Saá yíyo va, kuiya, kuiya xíno yo, ña yu'vi yo koko yo kasa ñu'un, ta kúu ndi na tima'an yú'vi ndi kuño'on si'ma ndi, kivi, ya'a ndi nuu xíxi ñu'un.

Leko: Nda'vi ní ve'e yo, ña nixixi kúu ndi'i ña, ndi'i yaa xa'a ña.

Ñukuii: Saá va, ña ndi'i xa'a kúu ndi'i ña'an, ni ña kuxu yo un koo ka, xi kīxa'a na xá'nda ndi'i na yitun kui'i yíyo.

Luví: Yu'u ka nda'vi ní, xīni i xíxi yuku, ta sanakava xi'in mií-i, ma'ñu mini, yaa, yaa xīnakaa i ta xīniso'o i koyo yitun ndu'u xíxi, nuu xīnakaa i.

Saa: Suvi ta suvi ña ká'an ta yuvi. Un ka'mi ka yo yuku. Ndisaa káni ndaa ra tutu, ña ká'an koo va'a kiti. Ta si'na ka mií ra xá'mi yuku.

Yisu: Luvi ní na'an tutu ká'an, koo va'a yuku, nuu ndóo yo, ña kundaa na mií yo, un ndixa, xa xīni ndo vitin ña kísa na.

Tima'an: Un vasa kundaa ñini-i ndachun kuni ta yuvi sándi'i ra xa'a ña yuvi, nuu yíyo ra.

Leko: Ká'an i, ndi xíniño'on kundaa na yukú nuu ndóo na, yi'i kútoo i va'a kuii koo yuku, ta na koo kua'a yiva chichi.

Ñukuii: Ndákatu'un xi'in mií-i, yoo kúu ña kánakaa xini ta yivi, a un vasa xáni ñini ra, ndi tachi xíniño'on ña taku yo, kána ña nda'a ku'vi xi'in nda'a yitun.

Luví: Ndeé ni kusii ñini-i, vaxi kivi ta ndó'o yo ná kundo'o ta yivi, ta na koko ñu'un nuu yíyo ra ta na yu'vi ra ta'an ndó'o yo, xīnu yo káa, xīnu yo yo'o.

Ra ndátu'un: Ta mií kuiti saá, nata'an xíka ñii taa xá'ni kiti, ta xīniso'o ra ndátu'un kiti, ta ñitundaa ra xiniso'o ra ndátu'un ri ta kunda'vi ñini ra xīni ra ri, nuu ñakundoo ti'vi ri.

Ra yuvi: Vitin kundaa ñini-i ndi xu'vi ni ndo'o na kiti kivi xíxi yuku. Ña xíxi yuku, na sándi'i xa'a xi'in mií kúu ndu'u na yuvi, sándi'i ndi xa'a sava ka ndo'o na kiti.

Yisu: Va'a ra ná naki'in na yuvi xini na, ta kúu ta yuvi yo'o; kivi vitin ñakuni-i ra tata yo'o, taxin ní ra yi'i xi'in tuxii ño'on ta kivi saá. Ná ndatu'un ra xi'in na ta'an ra ná un ka'mi ka na yuku.

Prisco Guadalupe González
Escuela Primaria Bilingüe Gabino Barreda
Cochoapa El Grande, Guerrero

Ña xu'vi ñini yo ña yivi

Na yivi nátava ña: Melesio, Leonora, María Pichilin, el Profesor y Poncho.

Nuu ndátu'un nía kúu ña ñii ve'e nda'vi káa si'i pichilin, ndátu'un ndachun xáku ra xa'an ña yí'vi ra.

Te ndatu'un: Kétia Leonora ká'an ñá xi'in Pichilin, un kuaku ra te pichilin te nia un yi'vi ra.

Leonora: Un kua ku un yiva lo'o mii-i ña kúu ña kuu, un yi'vi un kachi ndisaá yichi yíyo yu xi'in un, kachi ndisaá yichi yíyo yu xi'in un.

Pichilin: Si'i lo'o mii-i, yí'vi ní-i ña kani yiva yu yi'i.

Leonora: Un yi'vi un te kuaxi yiva un sakán te se'e i yo'o tixi xito nuu natia e nda'a chuun te chitandíe i ñii tie'e xini un. Te nakoto nia xiká kuaxi te Melesio, sakán ñika'an Leonora, nia'an kuse'e un tixi xito yo'o te sakán ndikun ñinda'yi Melesio.

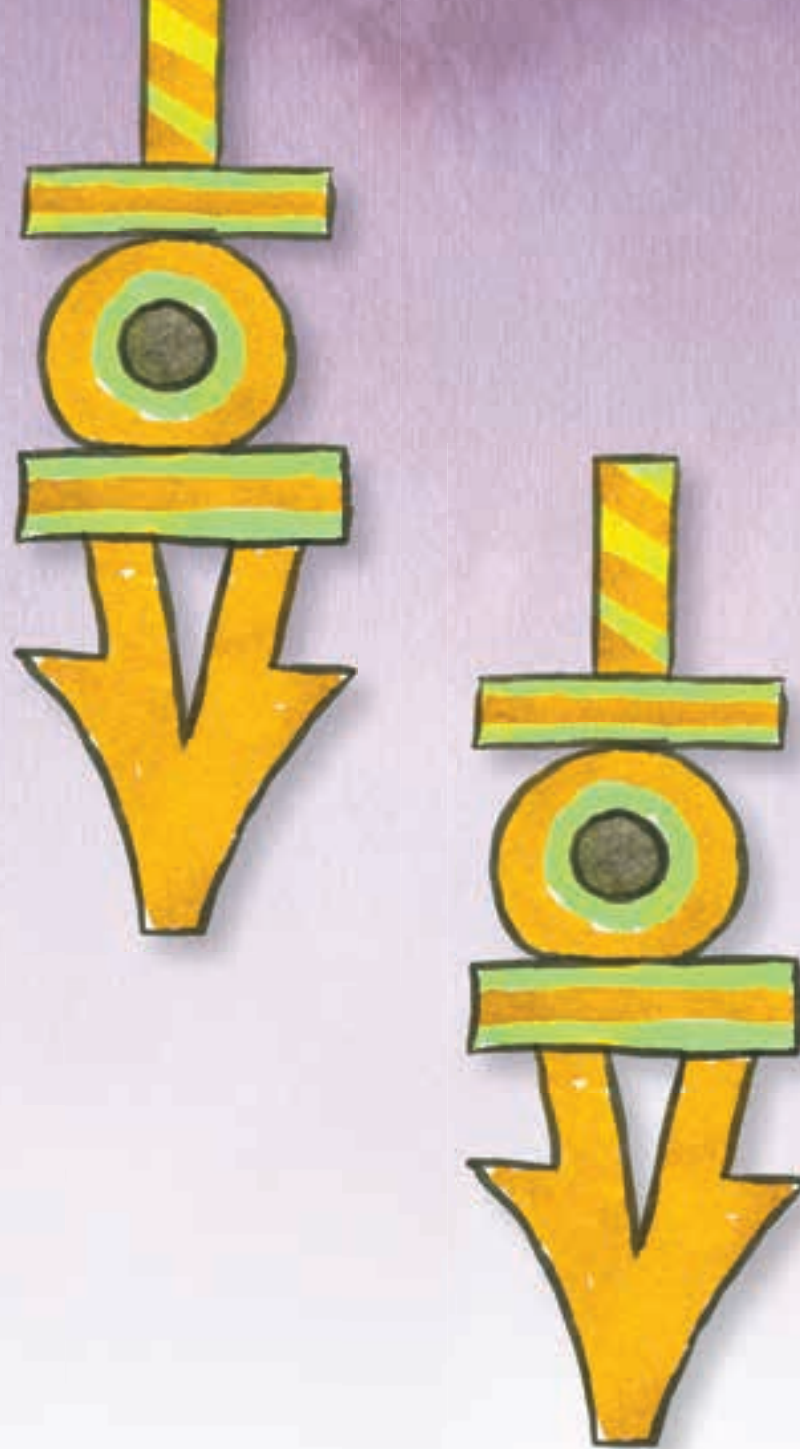
Melesio: Xa kixa i naa a un vasa xíniso'o un.

Leonora: Xika'ndia un yiva mii.

Melesio: Taxi ndixi na ko'o yu, kachi mi nduu chee kúni ñuu yo'o; te mi kua'an pichilin.

Leonora: Kua'an ra Ve'e Ka'vi, tandí xe'e maestro Poncho te ná un ku'un ra. Ve'e ka'vi na.

Melesio: Te kuasa ndini yu ña kúu te sánia'an.

Te ndátu'un: Nikixin te Melesio ndú'u ra nuu teyi, ñiki'in ná Leonora te Pichilin, xikandu'u nía nuu xíxi ñu'un, te sakán un koo tikachi ni yivi, kundiee nia te sakan ñikitu, ñii yivi sákaxan nia ye'e.

Poncho: Á yóo va'a un Melesio.

Melesio: Yó va'a yu, nde chuun kuni un.

Poncho: Pichilin kuaxi koto yu, tondi xe yi'yo kivi un koo ra xa'an escuela.

Melesio: Kuasa ndini yu ña kúu escuela, kuasa ni sakua'a yu, so ndi yóo sakúu ña kuni yu.

Poncho: Ti'vi ndo Pichilin ná ku'un ra escuela. Koto ka ndiko ñini ndo vaxi kivi.

Melesio: Kua'an kii un, kúxuxa xini yu.

Te ndátu'un: Ndási ra ye'e nuu te sánia'an, fe sakan ketia ra kua'an tuku ra, Leonor ñaki'in ñá Pichilin sakan nakita'an ñá xi'in María, ña komali ñá.

María: Saa yíyo un nikitu vitin komali.

Leonora: Komalí un vasa xini ka yu, yo kúu ña saa i, mii ñu'un ndaya kandia kaa yu.

María: Va'a kua'an nákuta'an xi'in na yiva si'i un na ndee Ñuu Zapote.

Te ndatu'un: Namita'an nía ña ndayi xi'in ta'an ná, ní un koo unda ñii tu'un ka'an na kachi kánakaa titu'un xi'in ovi sakúu ná, ní ku'un nda nuu tu'un un, te sakán ñandiko na ve'e ná, Leonora xi'in Pichilin te nakota nia unda xíka kaa vaxi Melesio, Leonora, ndikun nise'e ñá te Pichilin ñini ñii kisi ka'nu ña kándichi xata ve'e te nakasi ña yu'u kisi, kixaa Melesio te ká'an ra.

Melesio: Yachi un taxi un kuixi yu, á un xini un xa ku'va kuixi e kúu ña.

Leonora: Vitin ka yiva mii, chikaa i ndiayu kuixi un.

*Carmela Calixto Rosa
Escuela Primaria Justo Sierra
La Guadalupe, Ayutla, Guerrero*

Kuachi

Na nátava ña:

- Tixu'un.
- Vilu.
- Chele.
- Kini.
- Tina.
- Ra tiaa.
- Ra ndákani.

Nuu kyu ña: ñii corral nuu ñu'un kiti.

Ra ndákani: Ndisaa kivi un koo tundini ndée kiti vali yo'o, chi ni ñii ri, un xiin ri ka'an ri xa'a ña un va'a kua'an chiñu, ta ñii kivi, kixaa ri ína'an ri xi'in ta'an ri, chi ri tina un nixiin va'a ka ri ke'e ri chiñu ña taxi na nda'a ri.

Tixu'u: Xa saá ri kúu yo'o tina, ni un xiin kun sachiñu kun xi'in ndi.

Vilu: Saá ndixa va, mii yo kúu na sachiñu kua'a ka, ta ri tina, nina ndátu'un vatia ri, ndi ti ndée ndó'o kúu ri káchi ri.

Chele: Saá tu ixa ri kini, cha'an ní kini yakua ri, ndisaa kivi xáta nikuvi ri ña'an ri, ta ni un xaa yachi mii ri nuu kachiñu ri ñakán un ixa nduvi ri xi'in ndi'i chiñu ndíkaa nda'a ri.

Kini: Sáyaa yu'u yo chele, chi ña ká'an kuiti kun ña inuu tu'un kun, ixa ndiva'a kun xi'in ndi, nina ndi'i un va'a íxa káchi kun, ta chiñu un va'a íxa mii kun un ká'an vi kun xa'a ña.

Tina: Saá tu yo'o va vilu, káchi ta'an kun ndi vii ní íxa kun chiñu, ra á ndaka'an kun, ña semana niya'a un nikachiñu kun, su yo'o kúu tu ra va'a ní kachiñu, un ndixa mii vi, chi ndi'i yo ra sava un íxa nani yo chiñu.

Ra tiaa: Xa va'a na ta'an yo, un kue na'an ta'an ka ndo, chi ta kúu ndi'i yo sava unixa nani yo chiñu, ña'an ndo, va'a ka na ndatu'un vii yo nichu ke'e yo chiñu ña ndikaa nda'a yo.

Tixu'u: Ta nike ká'an kun ra tiaa, chi un kundaa mii vi ñini i ña ká'an kun.

Ra tiaa: Kuniso'o va'a ndo ña ká'an yu xi'in ndo, tu ñii kachi vii na kachiñu ndi'i yo, ta va'a ní kana chiñu, ta kusii ní ñini yo.

Tixu'u: Vichin ke va'a kundaa ñini yu ña ká'an kun, tixa'vi ní kun ra ta'an yo.

Vilu: Saá ndixa va, vichin ra vii va'a kachiñu yo, ta na saxinu ndi'i yo chiñu ndíkaa nda'a yo.

- Kini: Saá na ta'an yo, vichin ra saá na ke'e yo chiñu, ta na un kue na'an ta'an yo, va'a ka na chindiee ta'an yo xi'in ñii chiñu.
- Tina: Ndika kúu va ña ká'an ndo na ta'an yo, yu'u ra ndákuní yu ndi sava kivi un nixiin yu kachiñu yu, ndi vichin un kasa ka yu saá, vichin ra vii va kachiñu i, ta chindiee ta'an i xi'in ndo ndi'i nuu chiñu.
- Ra tiaa: Xa kúndaa ñini ndi'i yo vichin, chi ña va'a íta'an yo xa'a ñii chiñu, ta saá kúu ña va'a kana ndi'i nuu chiñu íxayo, ta saá koo yo vichin.
- Chele: Ta vichin, va'a ní na kuta'an yo, ndia ni ñii yo na un ka'an ndiva'a yo xa'a ta'an yo, tu ndia ña kuni yo ka'an yo, xi'na na ndakani xini yo saá ka'an yo, ta saá ka ke va'a kachiñu yo xi'in ta'an yo, ta va'a ní kana chiñu.
- Randákani: Ta kivi saá, ta kúu ndi'i kiti yo'o kixa'a ri vii kachiñu ri, ta ñakán va'a ní íta'an ri, ta va'a kana chiñu ña íxa ri.

*Prisco Guadalupe González
Escuela Primaria Bilingüe Gabino Barreda
Cochoapa El Grande, Guerrero*

Ndikoso xi'in papaya

Ta kuu sava mií yo na yivi kue ki'in yo kuenta ndi un va'a kúu yo xi'in ta kúu ndi'i ña'an tiaku ña yíyo ña yuvi yo'o, chi mií yo na yuvi ta un vasa tiaku ñini yo, kisa nikini ni yo xi'in ña va'a t̄axi Dios nda'a yo, ta xa'a ña yo'o xiniñu'un naki'in xini yo, yoo kúu ña va'a ta yoo kúu ña un va'a kisa yo, ta saá kúu ña va'a kasato'o yo, ta kúu ndi'i ña yíyo nuu ña yuvi ndée yo.

Xa'a ña yo'o, tiaa yu ñii ña nuu nátava na ña yíyo, ña ká'an yu xa'a yo'o.

Na ndátava ña:

- Ra ndakani.
- Ñii ndikoso.
- Tiaa ñii.
- Tiaa uvi.
- Tiaa uni.
- Tiaa kumi.

(Ñii yutun to papaya va'a kúu no ñii kuii to yíyo nda'a, ta papaya va'a kuniñu'un yo ko'ndo a anda kúu ka ña kaa ta yíyo papaya.)

Yichi nuú

Ra ndákani: Ñii kivi, nuu yíyo ní yutun papaya, ñiya'a ñii ndikoso ta ri yo'o siin ñii ndaa saa kúu ri xíka, ta x̄ini ri xa va'a ní ñichichi ña, ta ká'an ri saá, na ku'un i ka'ndia i ña kaxi-i chi xi'i-i ní soko, k̄achi ri, so ñixika ñini ri ta ndée na tiaa, ta kusiki na ri, saá kua'an ri ta nakuta'an ri xi'in ñii tiaa, ta k̄achi ra, so'o xi'in ri.

Tiaa ñii: Ndikoso, mii ku'u kun.

Ndikoso: Papaya va kua'an yu kiin yu kaxi yu.

Tiaa ñii: Kua'an chi kán ndikaa ñii tiaa chee, na tiin ra yo'o, ta kuyoso ra yo'o, ta sakua'na ra yo'o anda na kivi kun.

Ra ndákani: Ta ndikoso yo'o un vasa nixiin ri kuniso'o ri ña kachi ra xi'in ri, ta ñk̄i'in ri yichi kua'an ri xa'a papaya, ta ñii too lo'o ta nd̄iko ri ni'in rí ñii papaya chíchi va'a, saá ta ñk̄uta'an ri xi'in inka tiaa, ta k̄achi ra xi'in ri.

Tiaa uvi: Ndikoso, nataxi papaya jan yo'o, chi nuu ñu'un yu nixa'an kun xa'a ri.

Ra ndákani: Ti ndikoso yo'o un vasa ñ̄ndakuiin ri, ta xiyo, xiyo saá niya'a ri xi'in papaya ri.

Yichi uvi

Ra ndákani: Yo'o k̄ita inka tiaa ndáti ra, ya'a ndikoso ña kusiki ra ri, ta ri yo'o ñii kue, kue, kua'an ri, ta ñii sana nakuta'an ri xi'in ra tiaa.

Tiaa uni: Ndikoso, mií ku'un kun.

Ndikoso: Papaya kua'an yu ki'in yu kaxi yu.

Tiaa uni: Kua'an chi kán ndíkaa ra ña'an, na kuni ra yo'o, ta tiin ra yo'o kuyoso ra ta sakua'na ra yo'o andana kuvi kun.

Ra ndákani: Ta ndikoso yo'o un n̄ikandixa ri, ña ká'an tiaa yo'o xi'in ri, ta saá n̄iya'a ri kua'an ri, ta n̄ixaa ri nuu yíyo papaya, ta x̄a'nda ri ña, ta nd̄iko ri vaxi ri xi'in ña, ta ñii sana n̄akita'an ri xi'in inka tiaa.

Tiaa kumi: Ndikoso nataxi papaya jan, chi kiti yu'u kúu ri.

Ndikoso: U'un un taxi ri nda'a un, chi ndive'e n̄iya'a yu yo'o, ta k̄achi un saá xi'in i, ikán ndíkaa ra ña'an, ta tiin ra yu'u, ta kuyoso ra yu'u, ta sakua'na ra yu'u anda na kuvi yu, ta un ndixa vi ra kúsiki va kun yu'u, ñakán un taxi-i papaya kaxi kun.

Yichi uni

Ra ndákani: Tuku k̄ita ndikoso kua'an ri ka'nda ri papaya ndi kue, kue, kua'an ri chi yu'vi ní ri kita na tiaa kusiki na ri, ta n̄ixaa ri nuu yíyo yitun papaya, ta kixa'a ri x̄a'nda ña'an ri, ta ñii sana k̄ee na nuu ndíkaa ri, ta k̄ixaa na kusiki na ri.

Na tiaa: Ndikoso, vaxi ndi xa'a papaya ti x̄a'nda kun.

Ndikoso: Un suvi papaya ndo'o kúu ri, ndo vaxi kuiti sayu'vi yu'u kúu ndo'o ta kuni ndo kaxi ndo ri, kua'an ndo ka'nda ndo ri, chi yu'u un ka'nda yu ri kaxi ndo.

Ra ndákani: Ti ndikoso kixa'a ri xáku ri, chi un kundiee ka ñini ri, ña kisasiki ní na tiaa ri, ta sáyu'vi na ri, ta saa ñii kama ndakutikaa ri nda'a ñii yitun papaya ña kúni ri kunu ri nuu na tiaa, ta ñii n̄ita'nu nda'a nu ta nd̄akava ri n̄ixi'i ri. Saá k̄ixaa na tiaa ndákani xini na, ña un va'a n̄ikisa na xi'in ri, chi sandi'i na xa'a na ri, chi siin saá kúu va ri, ta k̄ixa'a na xáku na xa'a ri, ta saa nd̄akuiso na ri kua'an na nduxin na ri. Ta nda kivi saá, nda ñii ka ndikoso un koo x̄ini na yiku Ñuu Yoso Ndie'e Ka'nu.

Roberto Susano Carrasco
Escuela Primaria Bilingüe Gabino Barrera
Cochoapa El Grande, Guerrero

Ña kuu ñii ve'e nuu ká'vi na kuachi

Na nátava ña:

- Ñá sáña'an Benita.
- Ña lo'o Margarita.
- Ra lo'o Sergio.
- Ra Director.
- Ra maestro kúu chee (Supervisor).
- Ra ndátu'un (narrador).
- Ra táxi yichi (Asesor Técnico-Pedagógico).

Ra ndátu'un: Ña yo'o kuu, ñii ve'e nuu ká'vi na kuachi,
nuu sáña'an ñá maestra Benita, na kuachi, kávi tutu iñu,
ta ñii kivi kútavi ní ñini ñá sákua'a ñá na kuachi.

Ñá sáña'an: Wai, wai, tiaa ní xa kua'an ñu'un kixaa i sákua'a i na
kuachi ta nike sáña'an i na vichin, ai na kuni ka i nike
kuni mií na ka'vi na.

Randátu'un: Ta nixaa ña maestra Benita niki'vi ñá ñini ve'e nuu
sáña'an ñá taxa ndée ndi'i na kuachi ndátu na ñá.

Ñá sáña'an: Tanikun ndo na kuachi, nike kuni ndo ka'vi yo vichin.

Ña lo'o Margarita: Maestra á un kixi ka tu un ká'án ndi chi xa kaa uxi ñii vi ke.

Ñá sáña'an: Ama un kixi tu i, vaxi-i chi ndi'i ní ñini-i xa'a ndo ka'vi
ndo ta nike kuni ndixa ndo ka'vi ndo kivi vichin.

Ra ndátu'un:

Ña maestra Benita ñii kixaa ña xito'ni ndia kuvi ña nuu uvi ndaa tutu ndíso ñá, tani un xíni ñá nike saña'an ñá, ta kama ndakundichi ñii ra lo'o ká'an ra xi'in ñá.

Ra lo'o Sergio:

Maestra xa kuni vi, ká'an ndi xi'in un, na kata yo ñii yaa tu'un savi xa'a ñuu yo'o ta te sandi'i tiaa yo, ña chi saá íxa na ve'e nuu ka'vi ñani kuachi-i ta luvi ní xíta na ta tíaa na.

Ra ndátu'un:

Ñii kaña ndakuiin na kuachi ká'an na, ña kúsii ñini na, ña kúni na kata na tu'un savi, ta ña maestra Benita ñii ndákani ñini ñá, nichí ví ke ñindakatu'un i na, ta un xíni-i tíaa i tu'un savi.

Ña sáña'an:

Va'a na káta yo ña nu, chi íxa nduxa ní ndo xí'in i, ta te na ndi'i kata yo ña ra tiaa ndo ña, ra ku'un i kuto'ni lo'o comadre yu chi xa kua'a ní kivi ta'an ku'un i kuto'ni ñá.

Ra ndátu'un:

Ta kixaa na kuachi xíta na, ra kúsii ní ñini na, ra ñá maestra xáni ñini ñá nike kasa ñá chi un xíni ñá tíaa ñá tu'un savi, ta xáni ñini ñá.

Ña sáña'an:

Va'a ka na ku'un i kuto'ni comadre i chi kato ndakatu'un na kuachi yu'u nichí tiaa na tu'un savi ra un xini i, va'a ka na kúñu'un mí na, ta na ku'un ka va i. Ku'un ñá ta xa ñindakatu'un ñii ra lo'o ñá.

Ra lo'o Sergio:

Maestra, maestra, nichí tíaa i tu'un yo'o.

Ñá sáña'an:

Un xíni yu, va'a chi kaa váxi ra Director ra, ndakatu'un yo ra taka'an.

Ra ndátu'un:

Ña maestra xi'in ra lo'o Sergio kuyachin na nuu ra Director ndákatu'un na ra.

Ña sáña'an:

Tata Director va'a ní kuu kixaa un, ta ka'an lo'o un xi'in ndi nichí tíaa ndi tu'un savi, chi un xíni ndi.

Ra Director: Uun, jun, tandó'o ndo, ndó'o va i, un xíni-i tíaa i ña, va'a chi kaa xini i váxi ra maestro kúu chee ta ndakatu'un yo ra.

Ra ndátu'un: Saá ndátu'un na ndíta na, ta kixaa ra maestro kúu chee, ta kixa'a na ndakatu'un na ra.

Ra Director: Va'a kúu kixaa un, sákua'a lo'o un ndu'u nichí tíaa ndi tu'un savi, chí un tu'va ndi tíaa ndi ña.

Ra mestro kúu chee: Uun, jun, ndichí ní va ña ñaa ndi un kundi'i ñini ndo va'a chin mii va yo, va'a ka na ku'un yo chikaa yo ñii ndutia vixi lo'o.

Ra ndátu'un: Ta saá kúu na, ta kixaa ra táxi yichi ta nindakatu'un ra na.

Ra táxi yichi: Nike ndátu'un ní ndo'o xa'a.

Ra maestro kúu chee: I', a va'a vi tu ndo'o ndi, tu'un savi va un tu'va ndi tíaa ndi.

Ra táxi yichi: Va'a va chin semana vaxi koo ña sákua'a yo tíaa yo tu'un savi ñuu yitia Ndia'yu ta va'a ku'un ndi'i yo saku'a'a yo, chí ni yu'u un xini vi.

Ra ndátu'un: Ra saá ra ndaki'in na kua'an na ñuu yitia Ndia'yu Saku'a'a na tíaa na tu'un savi, chí kuka'an ní nuu na, nuu kuachi.

*Martina Gálvez Salazar
Metlatónoc, Guerrero*

Ña xini yo sana'an yo Ensayo

Tutu tiaa yo ña xini yo

Nuu tutu yo'o vaxi ña nichu saña'a yo na kuachi na ndo'ni kuiya ñii ña primaria ka'vi na xi'in ña tiaa na Tu'un Savi.

Ña va'a sakua'a na kuachi na ka'an tu'un savi ña kavi xi'in ña tiaa na xini ñu'un ña yo'o na sakua'a na, ña ndanduku yo ñii ña taxi yichi nuu yo nichu sakua'a na kuachi ña kundaa ñiñi na.

Vichin kuni yu ndatu'un lo'o yu xi'in ndoo, nichu kachun yu, ña kúu yu ña sakua'a na kuachi na ka'vi kuiya nii, ña escuela Benito Juárez CCT 12DPB0382 Yiyo ña ñuu Yoso Xinu ndikundia ña ñuu Itia Ta'nu, saá tu ña yo'o ndikundia ña Ñuu Kuachi.

Ña va'a sakua'a na kuachi na ka'vi kuiya ñii ña primaria, ña ka'vi na xi'in ña tiaa na, kachiñu i xi'in ñii método ña taxi ñii yichi, nichu sakua'a yo na kuachi ka'vi na xi'in ña tia na. Ña método nani ña “la palabra generadora” ndaki'in yu ña método chin ña nduvi ni táxi ña ichi nichu saña'a yo na kuachi ña ka'vi na xi'in ña tiaa na Tu'un Savi; ña método yo'o vaxi ña nuu tutu ña nani tesis ña kuvi ndaki'in yu título ña escuela nuu ka'vi-i.

Yo'o vaxi nichu kachun yo xi'in método:

1. Ña yichi nuu ka'an ña, xi'na ndatu'un yo xi'in na kuachi ña tu'un ka'an na.

2. Te ndatu'un yo xi'in na kuachi tu'un mií na, saá ki'in yo kuenta ndia tu'un kúu ña kua'an ka ndiakua ka'a na. Ta tixin ña yo'o tava yo ñii tu'un ña kuvi taxi kua'a ka tu'un (palabra generadora).

3. Tu'un ña ki'in yo kachun xi'in yo, ku ña kua'a na koo ña ndiakua nita'an xi'in ña.

Tu'un ña tava yu kachun xi'in yu ku ña “tika”, ña yo'o ra kua'a ni ka tu'un kuvi tava tixin ña, ta saá tu na kuachi xini na ni kiti kúu ri nani saá va.

Ña yo'o ku ña ke'e yu te kixaa yu saña'a yu na kuachi ka'vi.

a) Nuú ñii tutu yaa ndaña'a yu ñii “tika”, ta saá saña'an yu ri nuu na kuachi, ta ndákatu'un yu na: xini ndoo kiti lo'o yo'o, ta na yo'o ndatu'un na nichu iyo ri yo'o.

- b) Saa ñinka nuu tutu cheé chinu yu kivi ri, ta ni ña'an yu ña nuu na kuachi, ta su nuu mií tutu yo'o ndachi nuu yu mií tika, ta saá kundaa ini na nii xa'a ka'an ña.

Tika

- c) Inka nuu tutu tiaá yu kivi ri xi'in ndiakua na'nu, ta saá ka'vi yu ña xi'in takundií na kuachi, ta saá ni ya'a in ndaa in ndaa na.

Tika

- d) Te ndi'í ka'vi ndi'í na tu'un, ta ñinka nuu tutu chi ndoso yu ña sílaba ña ñu'un tixin ña tu'un "tika" te yíyo ña yo'o: sílaba yo'o ra ñii kachi ka'vi yo ña xi'in ta kúu ndi'i na kuachi.

ti
ta
te
to
tu

- e) Te xa kuchun na kuachi ña ka'vi na ña sílaba nuu va'a, ra saá ya'a yu xi'in inka ña sílaba uvi: xiniño'on ka'vi yu kua'a yichi sílaba uvi xi'in na kuachi.

ka
ke
ki
ko
ku

- f) Te xaa va'a ka'vi na kuachi uvi saá sílaba yo'o, ta saña'an yu ñinka tutu nuu ndoso uvi saá ña sílaba, ta tuku ndaka'vi yu ña xi'in na kuachi:

ti	ka
ta	ke
te	ki
to	ko
tu	ku

- g) Te xa va'a ka'vi ndi'i na kuachi uvi saá ña sílaba, ta saá ya'a yu ña nuu ndachi ta'an na sílaba ta sava'a na ñinka tu'un. Ña kuvi tava na kuachi inka tu'un xaá, ndaki'in tuku yu ña tutu nuu ndoso uvi saá sílaba, ta saña'an yu na nichí ndachí ta'an ña sílaba, ta tava na ñinka tu'un, te yiyo ña yo'o: (tiki-nuez).

Ti	ka
Ta	ke
Te	ki
To	ko
Tu	ku

Diagram showing arrows: one from Ta to ki, and one from ko to To.

Inka tú ña va'a kuvi tava na kuachi ka'vi, tu'un xaá, kuvi kita'an na ña kumi koo na, ta táxi yu tutu vali ña kua'a taku, ta nuu ña yo'o ndoso ña sílaba.

h) Ndaku ndee na ñii ti'vi lo'o na, ta xi'in ña tutu vali kixa'a na ndachi ta'an na sílaba ta nduu ña yo'o ñii tu'un.

i) Te xa kua'an na táva ñii tu'un, ta tiaa na ña nuu tutu na.

Tu'un ña kuvi táva na kúu ña: taka, tika, tiki, tiku, toko, kati, koto.

j) Ñinka tu ra ka'an yu xi'in na kuachi na ndáña'a na ña'a te kúu ña yo'o: tiku, kiti, taka tiki, ta saá ra tiaa na kivi ña.

k) Te xa va'a ka'vi na kuachi tu'un ña tiaa na, ra saá kasava'a na chichi xi'in tu'un ña tia na.

- Tátá yu tীন ra tika (mi papá agarró el chapulín).
- Kiti yíyo ri yuku (los animales viven en el cerro).
- Ti tika kati ni ri (el chapulín está muy simple).

Ta saá ra kuvi tu saña'an yo ñinka tu'un ña kuvi tiaa yo xi'in letra “t, k”, ta saá ra sakua'a na ka'vi na ña, te xa va'a ka'vi na ña ta ke'e na oración ta'an ña yo'o:

- Ra táta yu nita'vi ra kisi (mi papá quebró la olla).
- Ñuu yu yiyo viko (Mi pueblo hay fiesta).

Xi'in método “la palabra generadora” sakua'a na, kuachi ka'vi kuiya ñii ña primaria ka'vi na xi'in ña tiaa na Tu'un savi, ta kuiya vichin ra

ñu'un na kuiya uvi ña primaria taxaa va'a, tiaa na kua'a tu'un a ndia ñii cuento kuvi tiaa na.

Evaluación

Para comprobar si los alumnos ya adquirieron un conocimiento significativo de la lectura y la escritura en tu'un savi, se les evaluó de la siguiente manera:

- Se realizan ejercicios de dictado de palabras en tu'un savi.
- Se pide a los alumnos que escriban en su cuaderno oraciones breves.
- Se anotan en las láminas palabras en tu'un savi y cada alumno pasa a darles lectura.
- Se aplica a los alumnos un examen como el siguiente:

1. Tia kivi kiti ti yíyo ve'e.

_____	_____
_____	_____

2. Tia kivi ña ndoso yo'o.

_____	_____
-------	-------

Tu'un ña un kundaa ñini

Glosario

Chikivi	Tlacopete
Chindiee ta'ae	Ayudarse
Chita'an	Cruzar, juntar, unir
Chiyukun	Formar en fila en hilo
Kandiaa keei	El Piñal (pueblo)
Kandixa	Obedecer
Kakani'ni	Andar de un lugar a otro
Ka'nu	Grande
Katanii	Aparecer, enseñar, presentarse
Katia	Trapiche
Kava nduu	Dar vuelta en forma circular
Keje	Salir
Ketia	Salir
Kindoo	Quedar
Kini yuku	Jabalí
Komali	Comadre
Kuiti	Nada más, corto
Kundata	Esperar
Kunimiso'o	Entender, escuchar, obedecer, oír
Kutatna	Curar
Kutiaku	Vivir
Kúsii	Alegría, gusto
Machi	Cabezal para

Ma'ñi
Najun
Náka'an
Nakatia
Nándika
Natia e
Ndakatu'un
Ndaka yuyu
Ndeé
Ndee
Ndi'i nujun yitun
Ndi'i ndoso
ndikoso
Ndiko ñini
Ndino'on
Ndoko
Nduu chee
N̄indani'ini ra
Ni'nu nia
Nita'vi
Ña'ma
Ñini
Sakuaan
Sakuiyo
Saku'nu
Samakava
Sinda'vi
Si'ña

En medio
Cara
Acordar
Lavar
Ampliar, agrandar, extender
Lavar
Preguntar, informarse
Menguera
Recio, fuerte
Fuerza
Toda variedad de árboles
Termina
Chango
Arrepentirse
Completo, original,
Levantar acta
Gallo
Metió de repente
Que viste
Separar, repartir
Castrado
Adentro
Estudiar
Torcer
Atar
Dejar, caer
Engañar
Gavilán

Taxa'a
Tiata
Tikaka
Tikondo
Tiko'yo
Tixiin
Tixindá
Tumu
Un kuasa
Vaa viti
Wai, wai, wai
Xáku viti
Xamani
Xika'ndia
Xikua'a
Xina'an (xíta'an)
Xínunduu
Yako (xabo)
Yitio

Bailar
Encino
Cuervo
Pelota
Pozo
Comején (nombre de animal)
Parota
Atado, manojo
Nagar
Levemente
¡Ay!, ¡ay!, ¡ay!
levemente
Estimar, regalar
Pasar
Anciano
Antes, hace mucho tiempo, antiguamente
Alrededor
Tlacuache
Río

Ña kúu ta yíyo yatin xi'in tu'un savi
Vivencias y sucesos cercanos en lengua mixteca

Tu'un savi Yuku Ñu'un xi'in Ñu'un Ndivi Lo'o Ñuu Kuachi / Mixteco de la Montaña
y de la Costa Chica de Guerrero
6°

se imprimió por encargo de la
Comisión Nacional de Libros de Texto Gratuitos,
en los talleres de xxxxxxxx
Col. xxxxxxxx
Delegación xxxxxxxxxxxx
C. P. xxxxx, México, D. F.,
en el mes de xxxxxx de 2008.

El tiro fue de xxxx ejemplares
más sobrantes para reposición.

Subsecretaría de
Educación Básica

SEP

SECRETARÍA DE
EDUCACIÓN PÚBLICA

DGEI | Dirección General de
Educación Indígena

